

บทที่ ๔

ปฏิจสมเด็จพระพุทธเจ้าและการบรรลุมรรค

เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจสมเด็จพระพุทธเจ้ากับการบรรลุมรรค การศึกษาองค์ประกอบที่เกี่ยวข้องกับปฏิจสมเด็จพระพุทธเจ้ากับการบรรลุมรรค กล่าวคือ วิธีปฏิบัติเพื่อเข้าถึง การบรรลุมรรค ความสัมพันธ์ระหว่างปฏิจสมเด็จพระพุทธเจ้ากับการบรรลุมรรค และตัวอย่างบุคคลผู้เข้าถึง การบรรลุมรรคโดยมีปฏิจสมเด็จพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์

๔.๑ ความเบื้องต้นของการบรรลุมรรค

เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจการบรรลุมรรค ควรทำความเข้าใจความสำคัญของการบรรลุมรรค วัตถุประสงค์ของการบรรลุมรรค ประเภทของการบรรลุมรรค วิธีปฏิบัติเพื่อการบรรลุมรรค และอานิสงส์ของการบรรลุมรรค ตามอรรถาธิบายต่อไปนี้

๔.๑.๑ ความหมายของการบรรลุมรรค

คำว่า บรรลุมรรค มาจากคำว่า บรรลุ กับคำว่า มรรค โดยที่คำว่า บรรลุ หมายถึง พร้อม ถึง ถูกต้อง ทำให้แจ้ง^๑ และคำว่า มรรค หมายถึง พระสัทธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสรู้ ได้แก่ ปฏิจสมเด็จพระพุทธเจ้า หรืออริยสัจ ๔ เมื่อนำคำสองคำมารวมกันจึงแปลว่า การถึง หรือการรู้แจ้ง ในปฏิจสมเด็จพระพุทธเจ้า หรืออริยสัจ ๔^๒

คำว่า “บรรลุ” นี้เป็นคำกลาง ๆ ไม่ได้ใช้เฉพาะเจาะจงกับคำว่า มรรค เท่านั้น ได้นำไปใช้ ร่วมกับคำอื่นๆ ทั้งในระดับศีล สมาธิ และปัญญา ดังปรากฏในพระไตรปิฎกที่นำไปใช้กับธรรมที่เป็น ฝ่ายโลกียธรรมและโลกุตตรธรรม สำหรับในฝ่ายโลกียธรรมคำว่า บรรลุ ได้ใช้ร่วมกับคำอื่นๆ อาทิ คำว่า บรรลุคุณวิเศษ^๓ บรรลุปฐมฌาน บรรลุทุติยฌาน บรรลุตติยฌาน บรรลุจตุตถฌาน^๔ บรรลุ

^๑ จ.ม. (ไทย) ๒๕/๑๕๒/๕๕๑, จ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๘/๓๒๒.

^๒ จ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๑๐/๓๗๑.

^๓ จ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๒๑/๔๐๐.

^๔ จ.จ. (ไทย) ๓๐/๗/๖๔, ๑๒๕/๔๑๕-๔๑๖, จ.ม. (ไทย) ๒๕/๗/๓๒ ๑๐๓/๓๑๘.

อาภาสณัญญาตณณาน บรรลุนิยญาณัญญาตณณาน บรรลุลากัญญัญญาตณณาน บรรลุนวสัญญา
นาสัญญาตณณาน^๕ บรรลุตัญญาเวทยิตนิโรธ^๖ บรรลุเจโตวิมุตติ^๗ ฝายโลกุตตรธรรม คำว่าบรรลุได้
ใช้ร่วมกับคำอื่นๆ อาทิ บรรลุสัพพัญญุตญาณ^๘ บรรลุทักขิณสูงสูด^๙ บรรลุที่ไม่มีภัย บรรลุที่ไม่จุติ บรรลุ
ที่ไม่ตาย บรรลุดับแห่งชาติ ชรา มรณะ^{๑๐} บรรลุบารมีในอริยศีล บรรลุบารมีในอริยสมาธิ บรรลุบารมี
ในอริยปัญญา บรรลุบารมีในอริยวิมุตติ^{๑๑} บรรลุพระนิพพาน^{๑๒} นอกจากนี้ยังมีคำที่เป็นไวยากรณ์กับคำ
ว่าบรรลุดูเหมือนอีก ๒ คำ คือ วิมุตติ และวิโมกข์ โดยที่คำว่า วิมุตติ หมายถึง การหลุดพ้นออกจาก
สภาวะธรรมนั้น ๆ โดยตัดทั้งวิมุตติ (พ้นเพียงชั่วคราว) และวิกขัมภณวิมุตติ (จิตหลุดพ้นด้วยการข่ม)^{๑๓}
และคำว่า วิโมกข์ แปลว่า ความหลุดพ้น หมายถึง ภาวะที่จิตหลุดพ้นจากธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ทั้งหลาย
เพราะจิตนั้นยินดีอยู่ในอารมณ์ที่กำลังกำหนด จึงน้อมดึงเข้าอยู่ในอารมณ์นั้น ในเวลานั้นจิตปราศจาก
บาปอกุศลธรรมทั้งหลาย จึงเรียกว่า เป็นความหลุดพ้น แต่เป็นเพียงความหลุดพ้นด้วยกำลังสมาธิใน
ฌานสมาบัติ และเป็นไปชั่วคราวตราบเท่าที่อยู่ในฌานสมาบัติเหล่านั้นเท่านั้น^{๑๔} ส่วนคำว่า บรรลุ
สื่อความหมายให้เห็นถึง การเข้าถึงสภาวะธรรมนั้น ๆ^{๑๕}

๔.๑.๒ ความสำคัญของการบรรลุดูธรรม

การบรรลุดูธรรมเป็นผลที่บุคคลละกิเลสทั้งหลายได้เด็ดขาดแล้ว และเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นแก่
พระอริยบุคคลทั้งในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต^{๑๖}

^๕ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๗/๓๑๖, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๕๖/๑๓๖, ม.ม. (ไทย) ๑๕/๕๘๔/๔๖๒.

^๖ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๔/๑๒๒, พ.ญ. (ไทย) ๓๐/๑๒๕/๔๑๖, พ.ม. (ไทย) ๒๕/๗/๓๒.

^๗ ที.ส. (ไทย) ๕/๓๑/๑๒, ที.ม. (ไทย) ๑๑/๔๐/๒๕, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๘๖/๒๒๓, พ.ญ. (ไทย) ๓๐/๑๔๐/๔๕๑

^๘ พ.ญ. (ไทย) ๒๖/๕๔/๓๓๓.

^๙ พ.ม. (ไทย) ๒๕/๑๕๒/๕๕๔.

^{๑๐} พ.ม. (ไทย) ๒๕/๖/๒๖, พ.ญ. (ไทย) ๓๐/๑๘/๑๑๔, ๗๔/๒๓๑.

^{๑๑} พ.ญ. (ไทย) ๓๐/๗๔/๒๓๑.

^{๑๒} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๗/๓๔.

^{๑๓} พ.ม. (ไทย) ๒๕/๒๑๐/๖๑๗, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๘/๑๒๒.

^{๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๓๓๘.

^{๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรม ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓๓.

^{๑๖} ส.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๔๘.

การบรรลุธรรม เป็นภาวะที่ทำให้สรรพสัตว์ได้รู้ความจริงที่เป็นธรรมชาติของโลก ทั้งฝ่ายโลกียธรรมและโลกุตตรธรรม กล่าวคือ ความจริงเหล่านั้นปราศจากการปรุงแต่ง เป็นเพียงสภาวะธรรมล้วนๆ^{๑๖} โดยไม่ถูกปิดบังด้วยบัญญัติธรรม อาทิ บุคคล ตัว ตน เรา เขา หรือเรื่องราวต่างๆ ของโลก

การบรรลุธรรม สามารถพิสูจน์พระสัทธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทั้ง ๓ ระดับ ได้แก่ ๑. ปริยัติธรรม คือ คำสอนที่เป็นพุทธพจน์ทั้งหมด ๒. ปฏิบัติธรรม คือ การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม ๓. ปฏิเวธธรรม คือ ผลที่ได้จากการบรรลุธรรม ได้แก่ มรรค ผลและพระนิพพาน^{๑๗} พระสัทธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ บุคคลจะต้องอาศัยปริยัติธรรมซึ่งเป็นคำสอนที่เป็นพุทธพจน์ทั้งหมด เพื่อเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดความยินดีต่อการปฏิบัติ ที่เรียกว่า ปฏิบัติธรรม ผลคืออานิสงส์ของการปฏิบัติธรรม คือ การบรรลุธรรม ที่เรียกว่า ปฏิเวธธรรม

การบรรลุธรรม ทำให้พุทธศาสนิกชนมีศรัทธามั่นคงต่อพระพุทธศาสนา และมั่นใจแน่วแน่ ว่า การดำเนินชีวิตของตนนั้นถูกต้อง เป็นสัมมาปฏิบัติ จะไม่แสวงหาความสุขอื่นๆ อีกต่อไป นอกจากพระนิพพาน ซึ่งเป็นแก่นแท้และเป็นสารประโยชน์สูงสุดของชีวิต

๔.๑.๓ ระดับการบรรลุธรรม

การบรรลุธรรมนั้น เป็นผลสืบเนื่องมาจากบุคคลได้ละ หรือปหานกิเลสจากที่ละเล็กน้อย หรือชั่วขณะ และสามารถละได้มากขึ้นไปตามลำดับ จนถึงกระทั่งสามารถละ หรือปหานกิเลสได้โดยเด็ดขาด เรียกว่า บรรลุธรรม ดังนั้น จึงควรทำความเข้าใจคำว่า ปหาน คำว่า ปหาน แปลว่า การละ การสละ การกำจัด หมายถึง การกำจัดกิเลส ละต้นเหตุ กำจัดอกุศลธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์^{๑๘}

พระสารีบุตรได้อธิบายพระสัทธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าถึงการปหานอกุศลธรรมทั้งหลายด้วยกำลังความสามารถแห่งสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน ไว้ในสุตมยญาณนิตเทศ ความว่า การปหานอกุศลธรรมทั้งหลาย มี ๕ ระดับ ได้แก่

๑. วิกัมภปหานะ การละด้วยการข่ม หมายถึง การละนิวรณ์ธรรมทั้งหลายด้วยการข่มไว้ได้ รูปฌานและอรุณฌาน

^{๑๖} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๖๖/๘.

^{๑๗} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๑/๑๕๑.

^{๑๘} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๖๐, พุ.สุ.อ. (ไทย) ๔๖/๒๒, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรม

๒. ตัพภะกัปหะ การละด้วยองค์นั้น ๆ หมายถึง การละด้วยองค์นั้น ๆ หรือการละชั่วคราวในขณะนั้น ๆ พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายว่า การละด้วยองค์นั้น หมายถึง การละอกุศลธรรมทั้งหลายที่เป็นปฏิปักษ์ต่อวิปัสสนาญาณได้ด้วยวิปัสสนาญาณในขณะปัจจุบันนั้น ๆ อาทิ มีนามรูปปริจเฉทญาณ เป็นต้น กล่าวคือ ละสักกายทิฐิได้ด้วยการกำหนดนามรูป ละทิฐิที่ไม่มีเหตุ หรือมีเหตุไม่เสมอกันด้วยการกำหนดเหตุปัจจัย ละความสงสัยด้วยการข้ามความสงสัยที่เป็นภายหลังด้วยการกำหนดปัจจัย ละความยึดถือว่าเราของเรา ด้วยการพิจารณากลุ่ม กอง (กลาป) ละสัญญาในธรรมที่ไม่เป็นมรรคว่าเป็นมรรค ด้วยการกำหนดมรรคและไม่ใช่มรรค ละอุจเฉททิฐิ (ขาดสูญ) ด้วยการเห็นการเกิด ละสัสสตทิฐิ (เที่ยงยั่งยืน) ด้วยการพิจารณาเห็นความเสื่อม ละความสำคัญว่าไม่น่ากลัวในสิ่งที่น่ากลัวด้วยการพิจารณาเห็นภัย และความสำคัญว่าชอบใจ ยินดี ด้วยการพิจารณาเห็นโทษ ละอภิสัตถุญาณ (ความสำคัญว่าน่ายินดียิ่ง) ด้วยนิพพานุปัสสนา (ความรู้ที่ทำให้เบื้องหน้าในสังขาร) ละความเป็นผู้ไม่อยากจะหลุดพ้นด้วยความเป็นผู้ใคร่จะพ้นไป ละการไม่เพ่งด้วยอุเบกขาญาณ ละปฏิโลมในธรรมฐิติ (ความดำรงคงตัวแห่งธรรม) และในพระนิพพานด้วยอนุโลม (คล้อยตาม) ละความยึดนิमितในสังขารด้วยโคตรภู (ญาณซึ่งเป็นลำดับที่จะถึงอริยมรรค)^{๒๐}

๓. สมุจเฉทปหานะ การละด้วยการตัดขาด หมายถึง การชำแรกกิเลสได้โดยเด็ดขาดได้ด้วย โลกุตตรมรรค ๔^{๒๑} พระอรรถกถาจารย์ว่า การละกองในสันดานของตน ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดทุกข์เพื่อมิให้กิเลสทั้งหลายหวนกลับมาเกิดใหม่อีก และบุคคลก็ได้ชื่อว่ามอริยมรรคเพราะอาศัยเหตุปัจจัยด้วยการเจริญอริยมรรคญาณ ๔ ได้แล้ว^{๒๒}

๔. ปฏิปัสสัทธิปหานะ การละด้วยสงบระงับ หมายถึง ผลญาณ ๔ เป็นผลที่ได้รับจากมรรคญาณที่ปหานกิเลสได้เด็ดขาดแล้ว^{๒๓}

^{๒๐} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๕๕-๖๐, พ.ส.อ. (ไทย) ๔๖/๒๑-๒๒.

^{๒๑} มรรคญาณ คือ ทางเข้าถึงความเป็นอริยบุคคล หรือญาณที่ทำให้ละสังโยชน์ได้ขาด มรรคญาณมี ๔ ได้แก่ ๑. โสดาปัตติมรรคญาณ คือ มรรคอันให้ถึงกระแสที่นำไปสู่พระนิพพานที่แรก ๒. สกทาคามีมรรคญาณ คือ มรรคอันให้ถึงความเป็นพระสกทาคามี ๓. อนาคามีมรรคญาณ คือ มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอนาคามี ๔. อรหัตตมรรคญาณ คือ มรรคอันให้ถึงความเป็นพระอรหันต์ - พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๑๕๐-๑๕๑.

^{๒๒} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๕๕-๖๐.

^{๒๓} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๕๕-๖๐, ผลญาณ หมายถึง ผลที่เกิดขึ้นเนื่องจากการละกิเลสได้ด้วยมรรค ผลญาณมี ๔ ได้แก่ ๑. โสดาปัตติผล ผลแห่งการเข้าถึงกระแสที่นำไปสู่พระนิพพาน ๒. สกทาคามีผล ผลที่พระสกทาคามีพึงสว ๓. อนาคามีผล ผลอันพระอนาคามีพึงสว ๔. อรหัตตผล ผลคือความเป็นพระอรหันต์ ผลญาณเหล่านี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สามัญญผล ผลของความเป็นสมณะ-พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๘๕-๘๖.

๕. นิสสรณปหานะ (การละด้วยการสลัดออกได้) คือ พระนิพพาน หมายถึง สภาวะธรรมที่ละ หรือสลัดออกจากเครื่องปรุงแต่งทั้งปวงได้แล้ว

บรรดาการละ หรือการปหาน ๕ ประการเหล่านี้ พระสารีบุตรอธิบายถึงสถานที่ที่บุคคลควร หรือควรปหาน จะปรากฏตามทวารต่าง ๆ ดังเนื้อความดังต่อไปนี้

ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทีควรละ คือ จักขุควรละ รูปควรละ จักขุวิญญาณควรละ จักขุสัมผัสสະควรละ สุขเวทเวทนา ทุกขเวทนา หรือทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยควรละ

โสตควรละ สัททะควรละ ...

ฆานะควรละ คันธะควรละ ...

ชีวหาควรละ รสควรละ ...

กายควรละ โผฏฐัพพะควรละ ...

มโนควรละ รูปควรละ มโนวิญญาณควรละ มโนสัมผัสสະควรละ สุขเวทเวทนา ทุกขเวทนา หรือเมื่อทุกขมสุขเวทนา ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยควรละ

พระโยคาวจรเมื่อเห็นรูป ชื่อว่า ย่อมละ (กิเลสทีละได้) เมื่อเห็นเวทนา ... เมื่อเห็นสัญญา ... เมื่อสังขาร ... เมื่อเห็นวิญญาณ โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เป็นต้น ชื่อว่า ย่อมละ กิเลสทีควรละได้ เมื่อเห็นจักขุ ... เมื่อเห็นชรามณะ ... เมื่อเห็นธรรมที่ยังลงสู่อมตะคือ นิพพาน เพราะมีสภาวะเป็นที่สุด ชื่อว่า ย่อมละกิเลสทีควรละได้ ธรรมใดๆ ทีละได้แล้ว ธรรมนั้นๆ เป็นอันละได้แล้ว ชื่อว่า ญาณ เพราะมีสภาวะรู้ธรรมนั้น ชื่อว่า ปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด^{๒๔}

เมื่อบุคคลละกิเลสตามกำลังความสามารถแห่งปัญญาดังกล่าวข้างต้นได้แล้ว จะเป็นเหตุปัจจัยให้จิตสงบระงับจากกิเลสทั้งหลายได้มากน้อยตามที่ตนละได้ ซึ่งภาวะที่จิตสงบระงับจากจากกิเลสทั้งหลายเหล่านี้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิมุตติ แปลว่า ความหลุดพ้น^{๒๕} หมายถึง จิตความหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลาย^{๒๖} เพราะละกิเลสได้แล้ว กิเลสดับไปแล้ว พระอรธกถาได้อธิบายว่า ความหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลายตามที่ปหานกิเลสได้ มี ๕ ระดับ ได้แก่

๑. วิกัมภณวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยการข่มไว้ หมายถึง สมบัติ ๘ ได้แก่ รูปฌาน ๔ และ อรูปฌาน ๔ เป็นวิกัมภณวิมุตติทั้งหมด เพราะนับแต่เข้าถึงปฐมฌานแล้วเป็นต้น ไป อกุศลธรรมทั้งหลาย มินิวัณ เป็นต้น ย่อมถูกข่มให้สงบระงับไป แต่ก็หลุดพ้นชั่วเวลาที่อยู่ในฌานสมบัติเท่านั้น

^{๒๔} จุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔-๓๕.

^{๒๕} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๕๓.

^{๒๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๗๕.

๒. ตถังควิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยขณะแห่งองค์นั้น ๆ หรือความหลุดพ้นชั่วคราว หมายถึง อนุปัสสนา ๑ ได้แก่ ๑) อนิจจานุปัสสนา การพิจารณาเห็นความไม่เที่ยง ๒) ทุกขานุปัสสนา การพิจารณาเห็นความเป็นทุกข์ ๓) อนัตตานุปัสสนา การพิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน ๔) นิพพิทานุปัสสนา การพิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย ๕) วิราขานุปัสสนา การพิจารณาเห็นความคลายกำหนด ๖) นิโรธานุปัสสนา การพิจารณาเห็นความดับกิเลส ๗) ปฏิณิสตคคานุปัสสนา การพิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส^{๒๗} จัดเป็นตถังควิมุตติ ความหลุดพ้นได้ด้วยองค์นั้นๆ เพราะพ้นจากความสำคัญว่าเที่ยง เป็นต้น ที่ตนเองละสลະได้ด้วยอำนาจเป็นข้าศึกต่อนิวัตรเป็นต้น

๓. สมุจเฉทวิมุตติ ความหลุดพ้นเด็ดขาด หมายถึง มรรคญาณ คือ ความหลุดพ้นเด็ดขาด เพราะพ้นจากกิเลสทั้งหลายที่ตนละถอนได้เด็ดขาดแล้ว

๔. ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ความหลุดพ้นอย่างสงบระงับ หมายถึง ผลญาณ ๔ หรือสามัญญผล ๔ คือ ภาวะที่หลุดพ้นสงบจากกิเลสทั้งหลายด้วยอานุภาพแห่งมรรคญาณที่ละกิเลสได้เด็ดขาดแล้ว

๕. นิสสรณวิมุตติ ความหลุดพ้นสลัดออก หมายถึง ภาวะที่สลัดออกจากกิเลสทั้งหลาย และปราศจากออกไป หลุดพ้นออกไปจากกิเลสทั้งหลาย^{๒๘} ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาที่พวกเราทุกคนควรทำให้ได้ในปัจจุบันชาตินี้ หรือในเวลาที่ดีที่สุด

วิมุตติทั้ง ๕ ประการเหล่านี้ สองข้อแรก คือ วิกัมภณวิมุตติ และตถังควิมุตติ เป็นโลกียวิมุตติ ส่วนสามข้อท้ายเป็นโลกุตตรวิมุตติ ได้แก่ สมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ สำหรับการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนานั้น มุ่งหมายเอาแต่เฉพาะสมุจเฉทวิมุตติ เพราะเป็นความหลุดพ้นอย่างเด็ดขาด^{๒๙}

อย่างไรก็ตาม สมุจเฉทวิมุตติ ซึ่งหมายถึง การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา หรือมรรคญาณ ๔ ได้แก่ โสคาปัตติมรรคญาณสกทาคามิมรรคญาณ อนาคามิมรรคญาณ และอรหัตตมรรคญาณ เป็นจิตเข้าถึงความหลุดพ้นด้วยการปราบกิเลสทั้งหลายอย่างเด็ดขาดนั้น^{๓๐} วิมุตติ หรือการบรรลุธรรมเหล่านี้มีเกณฑ์การจำแนกระดับการบรรลุธรรมว่า โดยพิจารณาจากบุคคลปัญญาที่สามารถกำจัด

^{๒๗} ม. ม.อ. (ไทย) ๑๓/๔๑๕.

^{๒๘} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๕๓-๕๔, ม.อ.อ. (ไทย) ๒๓/๔๘, ส.ม.อ. (ไทย) ๓๐/๔๑๓-๔๑๘.

^{๒๙} ปหาน ๕ (การละกิเลส) วิมุตติ ๕ (ความหลุดพ้น) วิเวก ๕ (ความสังัด ความปลื้มออก) วิราคะ ๕ (ความคลายกำหนด ความสารถออกได้) โวสธัคคะ ๕ (ความสละ ความปล่อย) ก็อย่างเดียวกันนี้ทั้งหมด - พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๑๕๔-๑๕๕.

^{๓๐} นิโรธ ซึ่งเป็นไพบูลย์สำคัญของพระนิพพาน แบ่งออกเป็น ๕ อย่าง หรือ ๕ ระดับ วิมุตติ ๕ และนิโรธ ๕ มีความแตกต่างกันเพียงพญชณะเท่านั้น ส่วนความหมายนั้นเหมือนกัน-พระเทพโพธิวิเทศ (ทองยอด ฐิริปาโล), **วิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (บริษัทประยูรวงศ์พรินติ้ง จำกัด : กรุงเทพฯ, ๒๕๕๔), หน้า ๕๖๕.

อภุศลธรรมได้เด็ดขาดมาน้อยเพียงใด ดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎกบางครั้ง ได้นำเอาสังโยชน์ ๑๐^{๓๑} กิเลส ๑๐^{๓๒} อภุศลกรรมบถ ๑๐^{๓๓} โลกธรรม ๘ มัจฉริยะ มัจฉัตตะ นิ वर्ณ อนุสัย อคติ หรือกิเลส^{๓๔} เป็นต้น มาเป็นเกณฑ์ในการวัดระดับการบรรลุนิพพาน แต่ทั้งหมดเหล่านี้ก็มีความหมายเดียวกัน ดังนั้น การวิจัยเล่มนี้จึงนำสังโยชน์มาเป็นเกณฑ์เพื่อวัดระดับการบรรลุนิพพาน

สังโยชน์ แปลว่า ผูก หรือมัด หมายถึง ธรรมทั้งหลายที่ผูกมัดสรรพสัตว์ไว้ในสังสารวัฏฏ์ ซึ่งสังโยชน์จำแนกแบ่งออกได้ ๒ ประเภท ประกอบด้วยธรรม ๑๐ อย่าง ได้แก่ โอรัมภาคิยสังโยชน์ หรือสังโยชน์เบื้องต่ำ และอุทฺธัมภาคิยสังโยชน์ หรือสังโยชน์เบื้องสูง รายละเอียดของสังโยชน์ มีดังต่อไปนี้

๑. โอรัมภาคิยสังโยชน์ หรือสังโยชน์เบื้องต่ำ หมายถึง ธรรมที่ผูกมัดสรรพสัตว์ที่เป็นอย่าง หยาบ เป็นไปในกามภพเบื้องต่ำ ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ได้แก่

๑) สักกายทิฎฐิ คือ ความเห็นเป็นตัวตน หรือความยึดมั่นถือมั่นในขันธ ๕ ทั้งหมด

๒) วิจิจจนา คือ ความลังเลสงสัยในคุณของพระรัตนตรัย หมายถึง การสงสัยในคุณ พระพุทธเจ้า คุณของพระธรรม และคุณของพระสงฆ์ ตลอดทั้งสงสัยในเรื่องที่นำไปของชีวิต สงสัย ในปฏิจางสมุปบาท เป็นต้น ทำให้ไม่มั่นใจไม่เข้มแข็งกลัวกลัวที่จะดำเนินชีวิตตามหลักธรรมด้วยความมีเหตุผล และในการที่จะเดินหน้าแน่วคงไปในอริยมรรค

๓) สิลัพพคปรามาส คือ ความถือมั่นศีลพรตที่ผิด ๆ ซึ่งไม่เป็นเหตุเป็นปัจจัยเกื้อกูลต่อ อภุศลธรรมและเพื่อความบริสุทธิ์ หลุดพ้น พระพรหมคุณาภรณ์ได้อธิบายว่า การยึดมั่นศีล พรตที่ผิด ๆ ได้แก่ การถือศีล ระเบียบ แบบแผน บทบัญญัติ และข้อปฏิบัติต่างๆ โดยสักว่าทำตามๆ กันไปอย่าง งามาย เห็นเป็นขลังหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ติดอยู่แค่รูปแบบ หรือพิธีรีตองที่ดี ถือด้วยคัมภีร์และทิฎฐิ คือ ปฏิบัติเพราะอยากได้ผลประโยชน์ตอบแทนอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือเพราะเห็นว่า จะทำให้ได้เป็นนั่น เป็นนี่ ก็ดี ไม่เป็นไปตามความหมายและความมุ่งหมายที่แท้จริงของศีลและวัตร ทำให้ปฏิบัติเขว ออกนอกกลุ่มนอกทาง หรือเลยเถิดไปไม่เข้าสู่อริยมรรค

๔) กามราคะ คือ ความติดใจในกามคุณทั้งหลาย อาทิ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสและ ธรรมารมณ์

๕) ปฏิฆะ คือ ความกระทบกระทั่งในใจ ความขัดเคืองใจ ร้อนใจ

^{๓๑} ที.สี. (ไทย) ๘/๓๓๓/๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๓/๑๐๑-๑๐๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๔/๑๑๔-๑๑๕.

^{๓๒} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕๔/๑๘๔, ๑๐๑๐/๒๖๑.

^{๓๓} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๑๕/๒๖๓.

^{๓๔} คณะกรรมการแผนกตำรามหาวิทยาลัย มกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอนจบ, (นครปฐม : โรงพิมพ์มหา มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๒๓๑-๒๓๕.

๒. อุทัมภากิยสังโยชน หรือสังโยชนเบื้องสูง หมายถึง ธรรมที่ผูกมัดสรรพสัตว์ที่เป็นอย่างละเอียด เป็นไปเพื่อในรูปภพและอรุภพ และกระทำสัตว์ให้บังเกิดในรูปภพและอรุภพ ประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือ

๖) รูปราคะ คือ ความคิดใจในรูปธรรมที่ประณีต เช่น คิดใจในอารมณ์แห่งรูปमानพอใจในรสความสุข ความสงบของสมาธิขั้นรูปमान คิดใจปรารถนาในรูปภพ เป็นต้น

๗) อรูปราคะ คือ ความคิดใจในอรูปธรรม เช่น คิดใจในอารมณ์แห่งอรุमान คิดใจปรารถนาในอรุภพ เป็นต้น

๘) มานะ คือ ความสำคัญตน ได้แก่ ความถือตัวว่า เสมอเขา ต่ำกว่าเขา ดีกว่าเขา

๙) อุทธัจจะ คือ ความฟุ้งซ่าน จิตใจไม่สงบ ว้าวุ่น ชัดสาย คิดพล่านไปในอารมณ์ต่างๆ

๑๐) อวิชชา คือ ความไม่รู้จริงในอริยสัจ ๔ และไม่รู้ว่าสภาวธรรมทั้งหลายเป็นไปตามอำนาจของใคร่ลัภณ์^{๓๕}

สังโยชนเหล่านี้ เปรียบเสมือนโซ่เหล็กผูกมัดไว้ที่คอของสัตว์ไว้ในโลกต่าง ๆ ที่กำลังอยู่ในมนุษยโลกขณะนี้ แล้วผูกกระชากลากให้ไปเกิดในโลกนั้น โลกนี้ ดีบ้าง ชั่วบ้าง ให้ต้องได้รับผลกรรมของตน มีความสุขความทุกข์บ้าง ไม่มีวันสิ้นสุด ตราบใดที่ยังติดโซ่เหล็กที่ผูกคอ คือ สังโยชนเหล่านี้ไม่ได้ ก็ไม่มีความหวังเลยที่จะหลุดพ้นออกไปจากห้วงแห่งทุกข์ได้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เป็นผู้ประทานบอกทางไว้ เพื่อให้สรรพสัตว์มีใจเลื่อมใสเชื่อฟังพระสัทธรรมด้วยดี เพื่อพัฒนาปัญญาให้รู้แจ้งสัจญ์ และวิตัดสัจญ์อย่างเด็ดขาด^{๓๖}

สำหรับการบรรลุดุธรรมในพระพุทธศาสนาแล้ว หมายถึง มรรคญาณ คือ ปัญญาในอริยมรรค หมายถึง ทางที่ทำให้สำเร็จกิจ หรือทางที่ให้ถึงความเป็นพระอริยบุคคล หรือญาณที่ทำให้หลุดจากสังโยชน เป็นชื่อของญาณในโลกุตตรธรรม^{๓๗} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก) ได้อธิบายถึงการปหานกิเลสของมรรคญาณไว้ความว่า การประหานกิเลสของอริยมรรค ก็คือ การประหานอนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องในสันดาน ซึ่งเรียกว่า ภูมิลัทธูปันนอนุสัยกิเลส ซึ่งเป็นพิษเชื้อจะทำให้เกิดปรัญฐานกิเลส (กิเลสอย่างกลาง อาทิ นิ वर्ณ) วิคกมกิเลส (กิเลสอย่างหยาบทางกายและวาจา) นั้นเอง

^{๓๕} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๕/๑๔๒-๑๔๓, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๘๐-๑๘๑/๑๐๖, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๖๓/๔๕-๕๐ - พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๔๐๓- ๔๐๔.

^{๓๖} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), โลภทีปนี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักงานอัยการพิเศษฝ่ายคดีอาญา, ๒๕๔๓), หน้า ๓๖๓-๓๖๔.

^{๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๑๕.

อุปมาได้กับการตัดรากแก้วของมะม่วง ซึ่งเป็นการทำลายมะม่วงไม่เกิดใหม่อีกต่อไป^{๓๘}

ดังนั้น ระดับการบรรลุนิพพานเมื่อจำแนกตามความสามารถของมรรคญาณ ที่ละสังโยชน^{๓๙} ได้โดยเด็ดขาดแล้ว การบรรลุนิพพานธรรม มี ๔ ระดับ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่ง มรรคญาณ ๔ ได้แก่ โสดาปัตติมรรคญาณ สกทาคามิมรรคญาณ อนาคามิมรรคญาณ และอรหัตตมรรคญาณ^{๔๐} มรรคญาณ ๔ หมายถึง ปัญญาในการออกและหลีกไปทั้งจากกิเลสชั้น^{๔๑} และจากนิमितภายนอก^{๔๒} เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ^{๔๓} เพราะเกิดญาณรู้ริยสัง ๔ เพราะทำให้มีทัสสนะเห็นพระนิพพานประจักษ์ด้วยตนเอง เพราะบริสุทธิ์สะอาดปราศจากมลทินกิเลส^{๔๔} สำหรับมรรคญาณรู้แจ้งในอริยสัง ๔ เหล่านี้ มรรคญาณจะทำหน้าที่ (กิจ) รู้แจ้งในอริยสัง ๔ ประการ จึงชื่อว่า รู้ริยสัง ๔ หรือเป็นผู้ตรัสรู้แล้ว ได้แก่ กิจที่ควรทำ ๔ อย่าง คือ ปริณญากิจ หน้าที่กำหนดรู้ทุกข์ ปหานกิจ หน้าที่ละเหตุเกิดทุกข์ สังนิกิริยากิจ หน้าที่ทำให้แจ้งความดับทุกข์ ภวานากิจ หน้าที่อบรมในอริยมรรคมีองค์ ๘ ให้เจริญเป็นกิจในอริยสัง ๔^{๔๕} เมื่อมรรคญาณทำหน้าที่ ๔ ประการแล้ว ก็ประหามอกุศลธรรมทั้งหลายได้เด็ดขาด ซึ่งมรรคญาณจะ ประหามอกุศลธรรมได้มากน้อยเพียงใดก็มีชื่อเรียกแตกต่างกันดังต่อไปนี้

๑. โสดาปัตติมรรคญาณ คือ ญาณที่ให้บรรลุนิพพานเป็นเบื้องต้น และประหามกิเลสได้เด็ดขาดเป็นเบื้องต้น เป็นญาณให้สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค โดยละสังโยชน ๓ อย่าง ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาสได้โดยเด็ดขาด

ธนิต อยู่โพธิ์ ได้อธิบายอานิสงส์ของโสดาปัตติมรรค ไว้ในหนังสือ วิปัสสนานิยาม ว่าด้วยทฤษฎีและการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน ความว่า โสดาปัตติมรรคญาณนี้มีใช้แต่จะทำการเจาะทะลุกองโลภะ เป็นต้น อย่างเดียวกันเท่านั้น แต่โสดาปัตติมรรคนี้ทำมหาสมุทรแห่งความทุกข์ในสังสารวัฏ ซึ่งไม่มีใครรู้ที่ สุดเบื้องต้นให้เหือดแห้งลง ปิดอบายทั้งปวง ทำให้ประสบอริยทรัพย์ ๗ ประการ คือ ศรัทธา สีล หิริ โอตตัปปะ พาหุสัจจะ จาคะ และปัญญาโดยแจ้งชัด สลัดทิ้งแนวทางการ

^{๓๘} พระธรรมธีรราชมหามุนี, เพชรในดวงใจ, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๒๕), หน้า ๒๓๓.

^{๓๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๑๕.

^{๔๐} บ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๑/๕๕.

^{๔๑} มหาศีลยาคอ (โสภณมหาเถระ), วิปัสสนาธุณี (ภาคปฏิบัติ), (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๐), หน้า ๓๖๑.

^{๔๒} ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนานิยาม ว่าด้วยทฤษฎีและการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ศิวพร, ๒๕๒๕), หน้า ๑๕๗.

^{๔๓} คณะกรรมการแผนกตำรากรมการศาสนาวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอนจบ, หน้า ๒๔๕.

ปฏิบัติผิด หรือมีจกามรรค ๘ ประการอย่างสิ้นเชิง สงบจากเวรภัยทุกประการ เข้าสู่ความเป็นพุทธบุตรผู้เกิดแต่พระอุระของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๔๔}

๒. สกทาคามิมรรคญาณ คือ ญาณที่ให้บรรลुพระนิพพานและประหามกิเลสได้เด็ดขาดเป็นขั้นที่สอง เป็นญาณให้สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในสกทาคามิมรรค ที่เป็นเหตุให้ละราคะ และโทสะสัญญาโยชน์ส่วนหยาบ ๆ ให้เบาบางลง

๓. อนาคามิมรรคญาณ คือ ญาณที่ให้บรรลुพระนิพพาน และประหามกิเลสได้เด็ดขาดเป็นขั้นที่สาม เป็นญาณให้สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในอนาคามิมรรค เป็นเหตุให้ละราคะ และโทสะส่วนละเอียดได้โดยเด็ดขาด

๔. อรหัตตมรรคญาณ คือ ญาณที่ให้บรรลुพระนิพพาน และประหามกิเลสได้เด็ดขาดเป็นขั้นที่สี่ ซึ่งเป็นครั้งสุดท้ายและประหามกิเลสได้หมดสิ้น เป็นญาณให้สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลผู้ดำรงอยู่ในอรหัตตมรรค เป็นเหตุให้ละรูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาได้โดยเด็ดขาด^{๔๕}

อานุภาพของมรรคญาณ ๔ เหล่านี้ พระพุทธโฆษาจารย์ ได้อธิบายไว้ในหนังสือวิสุทธิมรรค ความว่า มรรคญาณหากเกิดแก่บุคคลใด ก็จะเป็นเหตุปัจจัยให้โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘^{๔๖}

๔.๑.๔ บุคคลผู้เข้าถึงการบรรลุธรรม

บุคคลผู้เข้าถึงการบรรลุธรรมตั้งแต่โศดาปัตติมรรคญาณขึ้นไป จะได้ชื่อว่า เป็นพระอริยบุคคล คำว่า อริยะ แปลว่า เจริญ ประเสริฐ ผู้ไกลจากข้าศึก คือ กิเลส ดังนั้นคำว่า อริยบุคคล คือ บุคคลผู้บรรลุคุณพิเศษ มีโศดาปัตติมรรค เป็นต้น พระอริยบุคคลตามที่รู้จักกันทั่วไป พระอริยบุคคลมี ๔ ได้แก่ พระโศดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์^{๔๗} อนึ่ง สำหรับการจำแนกพระ

^{๔๔} ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนาภิธาน ว่าด้วยทฤษฎีและการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน, หน้า ๒๐๓.

^{๔๕} ที.สี. (ไทย) ๕/๓๗๓/๑๕๖, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๘/๒๖๖, ข.ม. (ไทย) ๒๕/๓/๕, ข.จ. (ไทย) ๓๐/๒๓/๑๔๖, ข.ป. (ไทย) ๓๑/๔๒/๖๓, นายพิฑูร มลิวัลย์, สังคหะ (๑), (โรงพิมพ์กรมการศาสนา : กรุงเทพฯ, ไม่ระบุปีที่พิมพ์), หน้า ๕๑.

^{๔๖} โพธิปักขิยธรรม หมายถึง ธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งความตรัสรู้ คือ เกื้อกูลแก่การตรัสรู้, ธรรมที่เกื้อหนุนแก่อริยมรรค - คณะกรรมการแผนกตำรามหาวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปล ภาค ๓ ตอนจบ, หน้า ๒๒๐.

^{๔๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๑๕. หน้า ๓๘๖.

อริยบุคคลไปตามเกณฑ์ต่างๆ มีหลายนัย ซึ่งพอสรุปเกณฑ์การจำแนกประเภทของพระอริยบุคคล ประกอบด้วย ๓ นัย ได้แก่ ๑. จำแนกพระอริยบุคคลตามการบรรลุธรรม ๒. จำแนกพระอริยบุคคลตามมรรคญาณและผลญาณ ๓. จำแนกพระอริยบุคคลตามการเข้าถึงการบรรลุธรรม

พระอริยบุคคลเมื่อจำแนกตามการบรรลุธรรมแล้ว พระอริยบุคคลมี ๔ ประเภท ได้แก่ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ ซึ่งพระอริยบุคคลแต่ละท่านมีคุณธรรมต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

๑. พระโสดาบัน คำว่า โสดาบัน มาจากคำว่า โสตะ และอาปินนะ คำว่า โสตะ แปลว่า กระแส อาปินนะ แปลว่า ผู้แรกถึง เมื่อนำคำมารวมกันจึงแปลว่า ผู้แรกเข้าถึงกระแส^{๔๘} หมายถึง บุคคลผู้เข้าถึงบรรลุตโปตติมรรค และเป็นผู้เห็นพระนิพพานเป็นครั้งแรก ได้ชื่อว่า เป็นผู้ไม่ตกต่ำ จะไม่มีคติในอบายภูมิอีกต่อไป และจะเกิดอีกไม่เกิน ๗ ชาติ พระโสดาบันเมื่อจำแนกตามความแก่กลาง อ่อนของอินทรีย์ ๕ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญาแล้ว พระโสดาบันมี ๓ ประเภท แต่ละประเภทจะเวียนเกิดเวียนตายในสังสารวัฏแตกต่างกันดังนี้

๑) พระเอกพีชีโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้จะเกิดอีกเพียงชาติเดียว จะบรรลุอรหัตมรรค ตัดสังโยชนได้หมด แล้วจะปรินิพพาน ท่านเป็นผู้บำเพ็ญบารมีด้วยการเจริญวิปัสสนามาก เจริญสมถภาวนาน้อย จึงมีปัญญาแก่กล้า

๒) พระโกลังโกลโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้จะเกิดอีก ๒ หรือ ๓ ชาติเป็นอย่างมาก แล้วจะบรรลุอรหัตมรรค สำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วจะปรินิพพาน ท่านเป็นผู้บำเพ็ญบารมีอย่างปานกลาง มีสมาธิและปัญญาเท่า ๆ กัน

๓) พระสัตตักขัตตุปรมโสดาบัน หมายถึง พระโสดาบันผู้จะเกิดอีกอย่างมากไม่เกิน ๗ ชาติ แล้วจะบรรลุอรหัตมรรค สำเร็จเป็นพระอรหันต์ และจะปรินิพพาน^{๔๙}

พระโสดาบัน ๓ ประเภทเหล่านี้ มีอินทรีย์แก่ กลาง และอ่อนต่างกัน พระสัตตักขัตตุปรมโสดาบันมีอินทรีย์อ่อนกว่าใครทั้งหมด^{๕๐}

ธนิต อยู่โพธิ์ ได้อธิบายถึงคำบาลีที่หมายถึง พระโสดาบัน ซึ่งปรากฏในพระไตรปิฎก มี ๘ บท ได้แก่ ทิฏฐธมฺโม ผู้เห็นแล้ว ปตฺตธมฺโม ผู้ถึงธรรมแล้ว ปริโยคาพฺพธมฺโม ผู้หยั่งถึงธรรมแล้ว ตินฺนวิจิกฺโข ผู้พ้นความสงสัย วิคตกถฺกโก ผู้ปราศจากคำชักถามแล้ว เวสราหุขปฺโต ผู้ถึงความมั่นใจแล้ว อปรปฺจโย สตฺถุสาสนะ ผู้ไม่ต้องอาศัยคนอื่นในคำสอนของพระบรมศาสดา^{๕๑}

^{๔๘} ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนานิยม ว่าด้วยทฤษฎีและการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน, หน้า ๒๖๔-๒๖๕.

^{๔๙} อ.ทศ. (ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๕, อ.ทศก. (ไทย) ๒๔/๖๓/๑๔๑, บ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๑/๒๓๐

^{๕๐} ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนานิยม ว่าด้วยทฤษฎีและการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน, หน้า ๒๖๕.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๔.

๒. พระสกทาคามี หมายถึง บุคคลผู้ที่บรรลुสกทาคามีมรรคญาณแล้ว จะเกิดอีกเพียงชาติเดียว^{๕๒} แล้วจะปรินิพพาน พระสกทาคามี มี ๕ ประเภท ได้แก่

๑) พระสกทาคามี ผู้บรรลุเป็นพระสกทาคามีในมนุษยโลก^{๕๓} แล้วไปเกิดในเทวโลก แล้วบรรลุอรหัตตมรรคสำเร็จเป็นพระอรหันต์ในเทวโลก และดับขันธปรินิพพานในเทวโลก

๒) พระสกทาคามี ผู้บรรลุเป็นพระสกทาคามีในเทวโลก แล้วมาเกิดในมนุษยโลกและบรรลุเป็นพระอรหันต์ และปรินิพพานในมนุษยโลก

๓) พระสกทาคามี ผู้บรรลุเป็นพระสกทาคามีในเทวโลก แล้วบรรลุพระอรหันต์และปรินิพพานในเทวโลก

๔) พระสกทาคามี ผู้บรรลุเป็นพระสกทาคามีในมนุษยโลก แล้วบรรลุพระอรหันต์และปรินิพพานในมนุษยโลก

๕) พระสกทาคามี ผู้บรรลุพระสกทาคามีในมนุษยโลก แล้วไปเกิดเทวโลก อยู่ตลอดอายุเทวโลก แล้วลงมาเกิดในมนุษยโลกอีกครั้ง จึงบรรลุอรหัตตมรรคสำเร็จเป็นพระอรหันต์ และปรินิพพานในมนุษยโลก^{๕๔}

๓. พระอนาคามี หมายถึง บุคคลบรรลุอนาคามีมรรคญาณแล้ว เป็นผู้ที่จะไม่กลับมาเกิดอีก พระอนาคามี มี ๕ ประเภท ได้แก่

๑) อันตราปรินิพพายี หมายถึง พระอนาคามีผู้ไปเกิดในสุทธาวาสภูมิ ภูมิใดภูมิหนึ่ง

^{๕๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาศีลขาคอ), วิปัสสนาญ์ เล่ม ๒, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ซีเอไอ เซ็นเตอร์, ๒๕๕๐), หน้า ๔๒๕.

^{๕๓} ภูมิ หมายถึง ระดับแห่งจิต ภูมิจำแนกได้ ๔ ประเภท มี ๓๑ ภูมิ ได้แก่ ๑. อบายภูมิ ๔ (ภูมิที่ปราศจากความเจริญ) ได้แก่ ๑) นิรยะ ๒) ศิรจฉาน โยนิ ๓) ปิตติวิสัย ๔) อสุรกาย ๒. กามสุคติภูมิ ๗ (ภูมิที่เป็นสุคติซึ่งยังเกี่ยวข้องกับกาม) ได้แก่ ๑) มนุษย์ ๒) จาคุมหาราชิกา ๓) ดาวดึงส์ ๔) ยามา ๕) ดุสิต ๖) นิมมานรดี ๗)ปรนิมมิตวสวัตติ ๗. รูปาวจรภูมิ ๑๖ (ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป) ได้แก่ ๑) พรหมปาริสุทธิ ๒) พรหมบุโรหิตา ๓) มหาพรหมา ๔) ปริตตภา ๕) อัปปมาณาภา ๖) อาภัสสรา ๗) ปริตตสุภา ๘) อัปปมาณสุภา ๙) ภิกขุ ๑๐) เวหัพผลา ๑๑) อสัณฺณิสัตว์ และสุทธาวาส ๕ (พวกมีที่อยู่อันบริสุทธิ์ หรือที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ์ คือ ที่เกิดของพระอนาคามี) คือ ๑๒) อวิหา (เหล่าท่านผู้ไม่เสื่อมจากสมบัติของตน หรือผู้ไม่ละไปเร็ว) ๑๓) อตปปา (เหล่าท่านผู้ไม่ทำความเดือดร้อนแก่ใคร) ๑๔) สุทัสสา (เหล่าท่านผู้คงามนำทัสนา) ๑๕) สุทัสสี (เหล่าท่านผู้มองเห็นชัดเจนนดี) ๑๖) อกนิฐา (เหล่าท่านผู้ไม่มีความค้อยหรือเล็กน้อยกว่าใคร) ๑๗) อรูปาวจรภูมิ ๔ (ชั้นที่ท่องเที่ยวอยู่ในรูป ๑) อากาสาณัญจายตนภูมิ ๒) วิญญานัญจายตนภูมิ ๓) อาภิญญายตนภูมิ ๔) เนวสัณญานาสนัญจายตนภูมิ - พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๑๕. หน้า ๓๑๖-๓๑๘.

^{๕๔} ที.ที. (ไทย) ๕/๓๗๓/๑๕๖, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๐/๒๕๘, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๔/๑๑๕- ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนาญ์ ว่าด้วยทฤษฎีและการปฏิบัติวิปัสสนากัมมฏฐาน, หน้า ๒๕๔.

ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วปรินิพพานในครั้งแรกของอายุสุทธาวาสภูมินั้น

๒) อุปหัจจปรินิพพายี หมายถึง พระอนาคามีผู้ไปเกิดในสุทธาวาสภูมิ ภูมิใดภูมิหนึ่ง ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ แล้วปรินิพพานในครั้งหลังของอายุสุทธาวาสภูมินั้น

๓) อสังขารปรินิพพายี หมายถึง พระอนาคามีผู้ไปเกิดในสุทธาวาส ภูมิใดภูมิหนึ่ง ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในภูมินั้นโดยสะดวก ไม่ต้องใช้ความเพียรมากนัก แล้วดับขันธปรินิพพาน

๔) สสังขารปรินิพพายี หมายถึง พระอนาคามีผู้ไปเกิดในสุทธาวาสภูมิ ภูมิใดภูมิหนึ่ง ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ในภูมินั้นด้วยความเพียรอย่างแรงกล้า แล้วดับขันธปรินิพพาน

๕) อุทฺธังโสโตกนิภูฏคามิ หมายถึง พระอนาคามีผู้ไปเกิดในสุทธาวาสภูมิชั้นต่ำ คือ อวิหาภูมิ เมื่อจุติแล้วไปเกิดในสุทธาวาสภูมิชั้นสูงขึ้นไปตามลำดับ กล่าวคือ อตปฺปาภูมิ สุทฺธสาภูมิ สุทฺธสีภูมิ และอกนิฏฐาภูมิ แล้วได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ และดับขันธปรินิพพานในอกนิฏฐาภูมิ^{๕๕}

๔. พระอรหันต์ หมายถึง บุคคลผู้เข้าถึงอรรหัตมรรคญาณแล้ว ได้ชื่อว่า เป็นผู้หมดจรดจากกิเลสทั้งหลาย พระอรหันต์มี ๔ ประเภท ได้แก่

๑) สุกขวิปัสสก หมายถึง พระอรหันต์ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ

๒) เทววิโซ หมายถึง พระอรหันต์ผู้ได้วิชา ๓ ได้แก่ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ และอาสวักขญาณ

๓) นภิกขุโณ หมายถึง พระอรหันต์ผู้ได้อภิญญา ๖ ได้แก่

(๑) อิทธิวิชา วิธีการแสดงฤทธิ์ได้

(๒) ทิพฺพโสต หูทิพย์สามารถฟังเสียงทิพย์และเสียงมนุษย์ที่ไกล ๆ ได้

(๓) เจโตปริยญาณ การกำหนดรู้จิตของสัตว์และคนอื่นได้

(๔) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ระลึกอดีตชาติได้

(๕) จุตูปปาตญาณ หรือทิพฺพจักขุ หรือตาทิพย์ สามารถเห็นการเกิดการตายของสัตว์ทั้งหลายได้

(๖) อาสวักขญาณ ความรู้ที่ทำให้หมดจรดจากอาสวะทั้งหลาย

๔. ปฏิสัมภิทปฺปโตโต หมายถึง พระอรหันต์ผู้บรรลุปฏิสัมภิทา ๔ ได้แก่

(๑) อัคคปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในอรรถ หรือในข้อธรรม

(๒) ชัมมปฏิสัมภิทา ปัญญาแตกฉานในธรรม สามารถเห็นอรรถาธิบายได้อย่างพิสดาร

^{๕๕} โสภณมหาเถระ (มหาสีสขคอ), วิปัสสนาญ้ย เล่ม ๒, หน้า ๔๒๕.

(๓) นิรุติปฏิบัติสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในภาษา

(๔) ปฏิภาณปฏิบัติสัมภิตา ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ^{๕๖}

พระอริยบุคคลเมื่อจำแนกตามมรรคญาณและผลญาณแล้ว สามารถจำแนกพระอริยบุคคลได้ ๘ ประเภท ได้แก่

๑. บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งโศดาปัตติผล	๒. พระโศดาบัน
๓. บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งสกทาคามีผล	๔. พระสกทาคามี
๕. บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งอนาคามีผล	๖. พระอนาคามี
๗. บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งอรหัตผล	๘. พระอรหันต์ ^{๕๗}

พระอริยบุคคลเมื่อจำแนกตามอาการของการเข้าถึงการบรรลุธรรมแล้ว พระอริยบุคคลมี ๗ ประเภท ได้แก่

๑. อุภโตภาควิมุตติ หมายถึง พระอริยบุคคลทั้งหลายที่บรรลุธรรมด้วยสมาธิ ที่เรียกว่า เจโตวิมุตติ และปัญญาวิมุตติ ได้แก่ พระอรหันต์ทั้งหลาย

๒. ปัญญาวิมุตติ หมายถึง พระอริยบุคคลทั้งหลายที่บรรลุธรรมด้วยปัญญา

๓. กายสักขี หมายถึง พระอริยบุคคลทั้งหลายที่ได้มานสมาบัติ และทำกิเลสให้สิ้นไปด้วยปัญญา ได้แก่ พระโศดาบันขึ้นไปจนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อให้แจ้งอรหัตผล ซึ่งเป็นผู้มีสมาธิในทริยแก่กล้าในการปฏิบัติ

๔. ทิฎฐิปัตตะ หมายถึง พระอริยบุคคลผู้รู้แจ้งอริยสัจแล้ว และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไป เพราะท่านได้เห็นแจ้งด้วยปัญญา ได้แก่ พระโศดาบันขึ้นไป จนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อให้รู้แจ้งอรหัตผล ที่มีปัญญานิทรีย์แก่กล้าในการปฏิบัติ

๕. สัทธาวิมุตติ หมายถึง พระอริยบุคคลผู้เข้าใจอริยสัจแล้ว และอาสวะบางส่วนก็สิ้นไป เพราะเห็นแจ้งด้วยปัญญา ได้แก่ พระโศดาบันขึ้นไปจนถึงผู้ปฏิบัติเพื่อให้รู้แจ้งอรหัตผล ซึ่งมีสัทธานิทรีย์แก่กล้าในการปฏิบัติ

๖. ชัมมานุสารี หรือผู้เห็นแจ้งไปตามธรรม หมายถึง ผู้ปฏิบัติเพื่อให้บรรลุโศดาปัตติผล ซึ่งมีปัญญานิทรีย์แก่กล้า อบรมอริยมรรคโดยปัญญาเป็นดั่งนำ และท่านผู้นี้เมื่อบรรลุธรรมแล้วจะกลายเป็นทิฎฐิปัตตะ

๗. สัทธานุสารี หรือผู้แจ้งด้วยศรัทธา หมายถึง ผู้ปฏิบัติเพื่อให้บรรลุโศดาปัตติผล ที่มีสัทธานิทรีย์แก่กล้า หรืออบรมตนเองโดยมีศรัทธาเป็นดั่งนำ และท่านผู้นี้เมื่อบรรลุธรรมแล้วจะ

^{๕๖} ที.ปา.อ. (ไทย) ๑๕/๒๕๐, พุ.เถร.อ. (ไทย) ๕๓/๕๖๗.

^{๕๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๓/๓๔๑, อง.นวก. (ไทย) ๒๓/๑๕/๒๕๑, พุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๔๕/๒๖๗.

กลายเป็นสัทธาวิมุตติ^{๕๘}

๔.๑.๕ ลักษณะการแสดงปฏิจสงมุปาบทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

จากการศึกษาพบว่า ความเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน คือ อวิชชาเป็นจุดเริ่มต้น และชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นจุดสุดท้าย ที่ยกอวิชชาขึ้นแสดงก่อน เป็นเพียงการอาศัยอวิชชาเป็นจุดเริ่มต้น เพื่ออธิบายกระบวนการของปฏิจสงมุปาบท หรืออาจเป็นได้ว่า อวิชชาเป็นกิเลส เป็นตัวเด่นในวิญญูะ จึงยกขึ้นแสดงเป็นอันดับแรก แต่ในการแสดงปฏิจสงมุปาบทนั้น พระพุทธองค์มีวิธีการแสดงได้หลายวิธี ทรงแสดงเทศนาปฏิจสงมุปาบท เป็น ๔ นัย ดังปรากฏในสังยุตตนิคาเย คือ

๑.อาทิปริโยสานอนุโลมเทศนา เป็นการแสดงองค์ของปฏิจสงมุปาบท ตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุด คือ ตั้งแต่อวิชชาไปตามลำดับ จนถึงชรา มรณะเป็นที่สุด เพื่อชี้แจงถึงการเกิดขึ้นของสัตว์ทั้งหลายว่า การเกิดของสัตว์ทั้งหลายนั้น ย่อมอาศัยเหตุโดยเฉพาะของตนๆ อย่างหนึ่ง และเพื่อให้ทราบถึงการเกิดขึ้นของเหตุต่างๆ เหล่านั้น ว่าจะต้องเกิดขึ้นเป็นไปตามลำดับ

๒.มัชฌมปริโยสานอนุโลมเทศนา เป็นการแสดงองค์ปฏิจสงมุปาบทจากตอนกลางไปถึงที่สุด คือ ตั้งแต่เวทนาไปตามลำดับ จนถึงชรา มรณะ เพื่อประโยชน์แก่บุคคลบางพวกที่ไม่เชื่อว่า โลกหน้ามีจริง จะได้ทราบถึงปัจจุบันเหตุ ๕ อย่าง คือ ตัณหา อุปาทาน กรรมภพ อวิชชา และสังขาร ที่กำลังเกิดอยู่กับเรา และเมื่อมีปัจจุบันเหตุแล้ว ผลในอนาคตก็ต้องมีแน่นอน คือ วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ที่เรียกว่า รูปนามขันธ ๕ ของสัตว์ทั้งหลายนั่นเอง

๓.ปริโยสานอาทิปฏิโลมเทศนา เป็นการแสดงองค์ปฏิจสงมุปาบท จากตอนปลายสุด ย้อนทวนไปถึงตอนต้น คือ ตั้งแต่ชรา มรณะ ย้อนทวนไปตามลำดับ จนถึงอวิชชาเป็นที่สุด^{๕๙} เพื่อให้บุคคลทั้งหลายได้เห็นธรรมที่เป็นเหตุแห่งความทุกข์ตามลำดับ ตั้งแต่ชาติจนถึงอวิชชา คือ ให้รู้ว่าความทุกข์ อุปายาส เหล่านี้ ปรากฏขึ้นได้โดยอาศัยชาติเป็นเหตุ ถ้าไม่มีชาติ(ไม่มีการเกิด) ทุกข์เหล่านี้ก็เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อเห็นชาติแล้ว ก็จะทำให้เห็นเหตุที่ทำให้ชาติเกิด คือ กรรมภพ เมื่อ แลเห็นกรรมภพแล้ว ก็ย่อมเห็นเหตุที่ทำให้กรรมภพเกิด คือ อุปาทาน เมื่อเห็นอุปาทานแล้ว ก็ให้เห็นเหตุสืบเนื่องกันตามลำดับไปจนถึงอวิชชา เมื่อเห็นอวิชชาแล้วก็จะได้ว่า อวิชชา นี้แหละ เป็นหัวหน้าแห่งเหตุทั้งปวง

^{๕๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๓๒/๓๓๓, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๘๒/๒๐๘, อ.จ.สคต.ก. (ไทย) ๒๓/๑๔/๒๐-๒๑, อ.จ.ทส.ก. (ไทย) ๒๔/๑๖/๒๕-๓๐.

^{๕๙} ส.นิ. (ไทย) ๒๖/๖๐/๘๖.

๔. มัชฌมาทปิฏกโฆมเทศนา เป็นการแสดงองค์ปฏิจจสมุปบาท จากตอนกลางย้อนทวนไปถึงตอนต้น คือ ตั้งแต่ค้นหา ย้อนทวนไปตามลำดับ จนถึงอวิชชาเป็นที่สุด เช่น ในอาหารสูตร “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อาหาร ๔ เหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงอยู่ของหมู่สัตว์ผู้เกิดมาแล้ว หรือเพื่ออนุเคราะห์หมู่สัตว์ผู้แสวงหาที่เกิดอาหาร ๔ เป็นไฉน คือ ๑) กวฬิงการาหารหยาบหรือละเอียด ๒) ผัสสาหาร ๓) มโนสัญเจตนาหาร ๔) วิญญาณาหาร อาหาร ๔ เหล่านี้แล ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงอยู่ของหมู่สัตว์ผู้เกิดมาแล้ว หรือเพื่ออนุเคราะห์หมู่สัตว์ผู้แสวงหาที่เกิด

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อาหาร ๔ เหล่านี้ มีอะไรเป็นเหตุมีอะไรเป็นที่ตั้งขึ้น มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด อาหาร ๔ เหล่านี้ มีตัณหาเป็นเหตุ มีตัณหาเป็นที่ตั้งขึ้น มีตัณหาเป็นกำเนิด มีตัณหาเป็นแดนเกิด ก็ตัณหานี้มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นที่ตั้งขึ้น มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด ตัณหามีเวทนาเป็นเหตุ มีเวทนาเป็นที่ตั้งขึ้น มีเวทนาเป็นกำเนิด มีเวทนาเป็นแดนเกิด ก็เวทนานี้มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นที่ตั้งขึ้น มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด เวทนามีผัสสะเป็นเหตุ มีผัสสะเป็นที่ตั้งขึ้น มีผัสสะเป็นกำเนิด มีผัสสะเป็นแดนเกิด ก็ผัสสะนี้มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นที่ตั้งขึ้น มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด ผัสสะมีสพายตนะเป็นเหตุ มีสพายตนะเป็นที่ตั้งขึ้น มีสพายตนะเป็นกำเนิด มีสพายตนะเป็นแดนเกิด ก็สพายตนะนี้มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นที่ตั้งขึ้น มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด สพายตนะมีนามรูปเป็นเหตุ มีนามรูปเป็นที่ตั้งขึ้น มีนามรูปเป็นกำเนิด มีนามรูปเป็นแดนเกิด ก็นามรูปนี้มีอะไรเป็นเหตุมีอะไรเป็นที่ตั้งขึ้น มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด นามรูปมีวิญญาณเป็นเหตุ มีวิญญาณ เป็นที่ตั้งขึ้น มีวิญญาณเป็นกำเนิด มีวิญญาณเป็นแดนเกิด ก็วิญญาณนี้มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นที่ตั้งขึ้น มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด วิญญาณมีสังขารเป็นเหตุ มีสังขารเป็นที่ตั้งขึ้น มีสังขารเป็นกำเนิด มีสังขารเป็นแดนเกิด ก็สังขารเหล่านี้มีอะไรเป็นเหตุ มีอะไรเป็นที่ตั้งขึ้น มีอะไรเป็นกำเนิด มีอะไรเป็นแดนเกิด สังขารทั้งหลายมีอวิชชาเป็นเหตุ มีอวิชชาเป็นที่ตั้งขึ้น มีอวิชชาเป็นกำเนิด มีอวิชชาเป็นแดนเกิด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ... ดังพรรณนามาจะนี้ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้”^{๖๐}

การที่พระพุทธองค์ทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทโดยมีจุดเริ่มที่แตกต่างกันนี้ ก็เป็นการแสดงให้เหมาะสมกับเทศนาที่แสดงให้แก่ละบุคคล และเป็นไปเพื่อประโยชน์ในการกำจัดทุกข์ ดัดวงจรสังสารวัฏเช่นกัน อุปมาเหมือนการหาเถาวัลย์ของคนหนึ่ง เมื่อพบเถาวัลย์ตรงโคนเถาก่อนจึงตัดเถาวัลย์ตรงโคนเถานั้น แล้วจึงดึงออกมาทั้งเถานำไปใช้ตามต้องการ คนหนึ่งพบเถาวัลย์ ตรงกลางเถาก่อนจึงตัดตรงกลางเถา แล้วดึงเอาท่อนปลายนำไปใช้ตามต้องการ คนหนึ่งพบเถาวัลย์ตรงปลายเถา

^{๖๐} ส.น. (ไทย) ๒๖/๒๘-๒๙/๔๕-๕๐.

ก่อน จึงจับปลายเถาสาวเข้าไปหาโคน แล้วตัดที่โคนดึงออกมา นำไปใช้ตามต้องการ คนหนึ่งพบเถาวัลย์ตรงกลางเถาก่อน จึงตัดที่โคน แล้วดึงเอาท่อนต้นทั้งหมดนำไปใช้ตามต้องการ

กระบวนการดับวงจรปฏิจสมุปบาท

วงจรปฏิจสมุปบาท คือ วงจรของสังสารวัฏที่เวียนวนไม่รู้จบ การเจริญวิปัสสนาก็เพื่อจะเรียนรู้การดับวงจรปฏิจสมุปบาทนี้เสีย เพื่อจะได้ไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไป สำหรับกระบวนการในการดับวงจรปฏิจสมุปบาท มีดังต่อไปนี้

๑.ดับอวิชชาได้สิ้น สังขารจึงดับ

ดับอวิชชา หมายถึง การดับความไม่รู้ ดับความไม่รู้จริง ดับความไม่รู้แจ้ง แล้วจึงเกิดเป็นความรู้ ความรู้จริงความรู้แจ้ง เมื่อบุคคลสามารถดับความไม่รู้ คือ อวิชชา ได้แล้ว ความคิด ที่จะทำบาปย่อมไม่มี ความคิดทำบุญก็ไม่มี เพราะไม่มีสังขารความปรุงแต่ง

๒.ดับสังขารได้ วิญญาณจึงดับ

ดับสังขาร หมายถึง ดับความคิดที่เป็นตัวปรุงแต่ง หมายถึงเอาเจตนา คือ ความตั้งใจ ความจงใจ ซึ่งเป็นความคิดที่เป็นปรุงแต่ง ทั้งความคิดในทางที่ดี และความคิดในทางที่ชั่ว โดยปกติแล้วคนที่ยังมีอวิชชาหรือคนที่ยังเป็นปุถุชนอยู่ ย่อมคิดทำดีและทำชั่ว แต่คนที่ดับสังขารได้ แล้ว ไม่คิดทำทั้งดีและชั่ว คือ การไม่คิดทำดีเพื่อจะได้รับผลตอบแทน เช่น ทำดีเพื่อหวังจะได้ไปเกิดในสวรรค์ หวังให้ได้ลาภ เป็นต้น

๓.ดับวิญญาณได้ นามรูปจึงดับ

ดับวิญญาณ หมายถึง ดับการรับรู้ต่างๆ ได้แก่ ดับวิญญาณ ๖ คือ ดับการรับรู้ทางตา ดับการรับรู้ทางหู ดับการรับรู้ทางจมูก ดับการรับรู้ทางลิ้น ดับการรับรู้ทางกาย และดับการรับรู้ทางใจ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งคือ ดับการเห็นรูป ดับการได้ยินเสียง ดับการดมกลิ่น ดับการรู้รส ดับการรู้สัมผัสเย็น ร้อน อ่อน แข็ง ดับความคิดต่างๆ ตามที่มีอารมณ์ภายนอกมากระทบ คือ ได้เห็น ได้ยิน ได้ดม ได้ลิ้ม และได้สัมผัสถูกต้อง

๔.ดับนามรูปได้ สฬายตนะจึงดับได้

ดับนามรูป หมายถึง ดับอาการของจิต และดับพฤติกรรมทางกาย วาจา ทั้งที่เป็นบุญและที่เป็นบาป

๕.ดับสฬายตนะได้ ผัสสะจึงดับ

ดับสฬายตนะ หมายถึง ดับแดนติดต่อหรือทวารทั้ง ๖ คือ ดับตมามีให้เป็นแดนติดต่อกับรูป ดับหูมีให้เป็นแดนติดต่อกับเสียง ดับจมูกมีให้เป็นแดนติดต่อกับกลิ่น ดับลิ้นมีให้เป็นแดนติดต่อกับรส ดับกายมีให้เป็นแดนติดต่อกับสิ่งสัมผัสทางกาย ดับใจมีให้เป็นแดนติดต่อกับสิ่งสัมผัสทางใจ

๖.ระดับผัสสะได้ เวทนาจึงดับ

ดับผัสสะ หมายถึง ดับการกระทบถูกต้องกับสิ่งต่างๆ ที่ผ่านเข้ามาทางทวารทั้ง ๖ คือ ดับการกระทบถูกต้องทางตากับการกระทบถูกต้องทางหู ดับการกระทบถูกต้องทางจมูก ดับการกระทบถูกต้องทางลิ้น ดับการกระทบถูกต้องทางกาย ดับการกระทบถูกต้องทางใจ

๗.ดับเวทนาได้ ตัณหาจึงดับ

ดับเวทนา หมายถึง ดับความรู้สึกต่างๆ กล่าวคือ ความรู้สึกเป็นสุข ความรู้สึกเป็นทุกข์ ความรู้สึกที่ไม่สุขไม่ทุกข์ ได้แก่ รู้สึกเป็นกลางๆ หรือเฉยๆ

๘.ดับตัณหาได้ อุปาทานจึงดับ

ดับตัณหา หมายถึง ดับความอยากต่างๆ คือ ความอยากในรูป ความอยากในเสียง ความอยากในกลิ่น ความอยากในรส ความอยากในสัมผัสทางกาย และความอยากในสิ่งสัมผัส

๙.ดับอุปาทานได้ ภพจึงดับ

ดับอุปาทาน หมายถึง ดับความยึดมั่นต่างๆ ได้แก่ ความยึดมั่นในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ที่เป็นไปในทางกายและทางใจ หรือยึดมั่นในขันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ว่าเป็นอัตตา

๑๐.ดับภพได้ ชาติจึงดับ

ดับภพ หมายถึง ดับกรรมภพ คือ ดับการกระทำความ จึงดับชาติ คือ ขันธ ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเกิดไม่ได้ คือ ไม่เกิด ชรามรณะย่อมไม่มี เมื่อสามารถดับชาติได้อย่างนี้ ก็ดับมรณะได้ รวมทั้งดับโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสะ ก็ดับลงได้ด้วย

เมื่อดับได้อย่างนี้ วงจรของปฏิจสงมุปปาทที่มีการสืบต่อมานานก็ขาดตอนลง วงจรของชีวิตไม่มีการสืบต่อ ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิดอีก การเกิดในชาติปัจจุบันนี้ ถือว่าเป็นชาติสุดท้าย การดับวงจรของชีวิตหรือดับปฏิจสงมุปปาทได้ ถือว่าเป็นการบรรลุธรรมชั้นสูงในพระพุทธศาสนา กล่าวคือ ได้บรรลุอรหัตผล เป็นพระอริยบุคคลชั้นพระอรหันต์ จักไม่กลับมาเวียนว่ายตายเกิดอีก

จากที่ได้นำเสนอวิธีดับวงจรชีวิตหรือวิธีดับปฏิจสงมุปปาท จะพบว่า เป็นการเริ่มต้นดับที่อวิชชาก่อน เมื่ออวิชชาดับไปแล้ว วิชชา(ความรู้แจ้ง) ก็เกิดขึ้นแทน วิธีดับปฏิจสงมุปปาทหรือปัจจัยการนี้ เป็นวิธีเดียวกันกับการดับตัณหาในอริยสัจ ๔ เพราะเป็นปัจจัยเกิดสืบเนื่องมาตามลำดับ เมื่อสามารถดับอวิชชาได้ มีผลให้ดับตัณหาได้ด้วย

พระสารีบุตรได้อธิบายถึง พุทธบริษัทผู้เห็นภัยในสงสารวัฏ ปราธมนาจะปฏิบัติธรรมตามคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างขยันอด โดยอบรมตนด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ หรือเรียกว่า

มัชฌิมาปฏิปทา ทางสายกลาง^{๖๑} หรือไตรสิกขา ได้แก่ อริสัณห์สิกขา อริจิตตสิกขา และอริปัญญาสิกขา^{๖๒} และหมายถึง สติปัฏฐาน ๔ ทั้งนี้เพื่ออบรมตนเองให้ได้รับประโยชน์สูงสุดคือการบรรลุธรรม และเพื่อให้รู้ธรรม ๕ ประการ คือ

เพื่อให้รู้ในสังขารทั้งปวงว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา

เพื่อให้รู้ในปฏิจกสมุปบาทว่า อวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมี ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัยชรา มรณะจึงมี หรือเพราะอวิชชาดับสังขารจึงดับ ฯลฯ เพราะชาติดับชราและมรณะจึงดับ

เพื่อให้รู้อริยสัจ ๔ ว่า ธรรมประเภทใดควรกำหนดรู้ ธรรมประเภทใดควรละ ธรรมประเภทใดควรทำให้แจ้ง และธรรมประเภทใดควรทำให้เจริญไพบูลย์

เพื่อให้รู้เหตุเกิด เหตุดับ คุณหรือโทษ และการสลัดออกจากขันธ ๕

เพื่อให้รู้ว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา^{๖๓}

วิธีปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม มีขั้นตอนการพัฒนาศักยภาพของบุคคล ๓ ระดับ ได้แก่ ๑. อริสัณห์สิกขา คือ การอบรมกาย วาจา ให้เกื้อกูลต่อการบรรลุธรรม ๒. อริจิตตสิกขา คือ การอบรมจิตด้วยสมาธิ เพื่อให้จิตตั้งมั่น ไม่ฟุ้งซ่าน มีพลังและเกื้อกูลต่อการบรรลุธรรม ๓. อริปัญญาสิกขา คือ การอบรมปัญญาให้รอบรู้ในสภาวธรรมทั้งหลายและเกื้อกูลต่อการบรรลุธรรม

สำหรับในภาคปฏิบัติแล้ว การอบรมทั้ง ๓ ระดับเหล่านี้ จะต้องพัฒนาไปพร้อม ๆ กัน การอบรมจึงจะเจริญไพบูลย์ไปตามลำดับ เนื่องจากธรรมชาติของจิตนั้นคุ้นเคยกับความยินดีพอใจในกามคุณอารมณ์^{๖๔} และจิตก็เป็นธรรมชาติที่เห็นได้ยาก ช่มได้ยาก คือ เทียวไปไกล เทียวไปดวงเดียว ไม่มีรูปร่างและอาศัยอยู่ในถ้ำ^{๖๕} คือ อุบายวิธีเพื่อให้รู้เท่าทันจิตที่โลดแล่นไปกับอารมณ์ที่น่ายินดี หรือในอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาต่างๆ เหล่านี้ โดยการให้สติระลึกรู้เท่าทันจิตที่ออกไปปรับอารมณ์ต่างๆ ทางกายบ้าง เวทนาบ้าง จิตบ้าง และธรรมบ้าง หรือสติรู้เท่าทันจิตที่มีรูปนามทั้งภายในและภายนอกตลอดทั้งของตนเองและผู้อื่น เป็นต้น การที่สติมีที่ระลึกในอารมณ์ต่าง ๆ เหล่านี้เรียกว่า มหาสติปัฏฐาน^{๖๖} กล่าวคือ สติจะทำหน้าที่ระลึก กำกับจิตที่ออกไปปรับอารมณ์ต่างๆ ที่เป็นไปในกาย วาจา จิต

^{๖๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๓/๓๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๒๕/๓๕๒, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๖๔/๔๒๑, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๘๑/๕๕๒, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๓.

^{๖๒} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๒/๕๐๓.

^{๖๓} พ.ม. (ไทย) ๒๕/๑๕๖/๕๖๖-๕๖๗.

^{๖๔} พ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๑๒๕/๕๒๓.

^{๖๕} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/๓๗/๓๗, พ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๑๒๕/๕๒๓.

^{๖๖} มหาสติปัฏฐาน แปลว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งสติ หรือการปฏิบัติที่มีสติเป็นประธาน - ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

ทั้งนี้เพื่อความดับสิ้นแห่งทุกข์และ โทมนัส เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ และการทำพระนิพพานให้แจ้ง^{๖๗}

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสว่า พระอริยสาวกนั้นมีจิตตกาวนา คือ วิธีทำให้จิตบริสุทธิ์จากเครื่องเศร้าหมองทั้งหลาย ที่เรียกว่า วิสุทธิ ๗ โดยคำว่า วิสุทธิ แปลว่า ความหมดจด ความหลุดพ้น ความสะอาด ความปราศจากมลทิน ความบริสุทธิ์^{๖๘} เป็นวิธีปฏิบัติที่เริ่มตั้งแต่เบื้องต้นของการปฏิบัติธรรม และทำให้จิตบริสุทธิ์ไปตามลำดับ ซึ่งประกอบด้วย ๑. สีลวิสุทธิ ความหมดจดแห่งศีล ๒. จิตตวิสุทธิ ความหมดจดแห่งจิต ๓. ทิฐิวิสุทธิ ความหมดจดแห่งทิฐิ ๔. กังขาวิตรณวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องข้ามพ้นความสงสัย ๕. มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นทางหรือไม่ใช่ทาง ๖. ปฏิปทาทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องเห็นทางปฏิบัติ ๗. ญาณทัสสนวิสุทธิ ความหมดจดแห่งญาณทัสสนะ วิสุทธิ ๗ เหล่านี้เป็นแนวทางการปฏิบัติที่จับตั้งแต่เริ่มต้นการปฏิบัติตั้งแต่อริสัจ ไปสู่อริสัจ และอริปัญญา และวิสุทธิ ๗ เหล่านี้สงเคราะห์ในมรรคมงคล ๘ ดังนี้ สีลวิสุทธิ สงเคราะห์ในอริสัจสิกขา อริจิตตวิสุทธิ สงเคราะห์ในจิตตสิกขา ทิฐิวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคา มัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาทัสสนวิสุทธิ ญาณทัสสนวิสุทธิ สงเคราะห์ในอริปัญญาสิกขา ซึ่งขั้นตอนการปฏิบัติมีดังต่อไปนี้

๑. อริสัจสิกขา การอบรมตนเองในระดับศีล หมายถึง ศีลที่อบรมดีแล้ว จะอบรมกาย วาจาให้พ้นจากอกุศลทั้งหลาย ที่เป็นเหตุปัจจัยทำให้ศีลขาด ทะลุ พร้อย ค้าง เป็นต้น ดังนั้น ผู้เห็นภัยในวัฏฏะควรสำรวจตนถึงศีลที่สัปปายะแก่ตน กล่าวคือ ศีล ๕ สำหรับคฤหัสถ์ ศีล ๘ สำหรับอุบาสกและอุบาสิกา ศีล ๑๐ สำหรับสามเณร และศีล ๒๒๗ สำหรับพระภิกษุ^{๖๙} บุคคลเมื่อสมาทานศีลแล้วจะต้องรักษาศีลให้บริสุทธิ์ซึ่ง พระเทพโพธิวิเทศ (ทองยอด ฐิติปาโล) ได้อธิบายถึงการรักษาศีลให้บริสุทธิ์เพื่อเป็นบาทเบื้องต้นรองรับสมาธิและวิปัสสนา ไว้ในหนังสือ วิปัสสนากรรมฐาน ความว่า ความหมดจดแห่งศีล ที่เรียกว่า สีลวิสุทธิ เป็นวิสุทธิอันดับแรก แม้มิใช่วิปัสสนากรรมฐาน แต่เป็นข้อปฏิบัติเบื้องต้น ซึ่งปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักมหาสติปัฏฐานสูตร บุคคลจะต้องรักษาศีลให้บริสุทธิ์ก่อน ศีลบริสุทธิ์จำแนกได้ ๔ ประเภท เรียกว่า จตุปริสุทธิศีล ได้แก่

^{๖๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๖/๑๐๑.

^{๖๘} ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนานิยม ว่าด้วยทฤษฎีและการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน, หน้า ๕๑.

^{๖๙} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, วิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๑๔.

๑) ปาฏิโมกขสังวรศีล คือ การสำรวมระวังในปาฏิโมกข์^{๓๐} เว้นข้อที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าห้ามไว้ ทำตามข้อที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงอนุญาต^{๓๑} สำหรับผู้ปฏิบัติผู้เป็นพระภิกษุจะต้องรักษาศีล ๒๒๗ ข้อ สามเณรรักษาศีล ๑๐ ศกัณฐ์แบ่งศีลออกเป็น ๓ ชั้น ได้แก่ ๑) ศีล ๕ คือ นิจศีลที่ศกัณฐ์จะต้องรักษาเป็นนิยต์ ๒) ศีล ๘ หรืออุโบสถศีล และอาชีวัฏฐมกศีล คือ ศีลของอุบาสก และอุบาสิกา ๓) ศีล ๑๐ คือ ศีลของสามเณร^{๓๒} ดังกล่าวคือเหล่านี้บุคคลจะต้องมีความตั้งใจสมาทาน หรือเจตนางดเว้นจากข้อที่พึงงดเว้นตามภูมิชั้นของตน หรือตามความสามารถของแต่ละบุคคล พระเทพโพธิวิเทศ (ทองยอด ฐิริปาโล) ได้อธิบายถึงบุคคลควรสังสมคุณธรรม ๑๐ ประการ จะเป็นเหตุปัจจัยให้ศีลของบุคคลบริสุทธิ์ ไว้ในหนังสือ วิปัสสนากรรมฐาน สรุปความได้ว่า

(๑) ความเป็นผู้เลี้ยงง่าย (สุกรตา) เป็นคนไม่เห็นแก่ปากแถมท้องเกินควร รู้จักประมาณในอาหารของตนที่จะบริโภค

(๒) ความเป็นผู้บำรุงง่าย (สุโปสตา) เมื่ออยู่ในอุปการะของใคร ๆ ก็ตาม ก็ต้องพยายามทำตนมิให้ได้รับความเดือดร้อน และไม่ทำคนอื่นให้ได้รับความเดือดร้อน

(๓) ความเป็นผู้มีมีความปรารถนาน้อย (อปปิจจตา) คือ รู้จักประหยัดไม่มักมากเกินขอบเขตที่ตนได้

(๔) ความเป็นผู้ไม่มีตัณหา (นิตุตถนุฬาโว) คือ ไม่ให้ความทะเยอทะยานเกินขอบเขต

(๕) ความเป็นผู้ขจัดเกลา (สตุเลขตา) คือ การขจัดเกลากิเลสนั้นมีได้จะต้องอาศัยหลัก ๓ ประการ คือ รักษาศีล เจริญสมถกรรมฐาน และเจริญวิปัสสนากรรมฐาน

(๖) ความเป็นผู้สันโดษ (สนตุญเฐิตา) สันโดษขั้นต้น หมายถึง ความยินดีพร้อมตามที่ตนได้มา พอใจตามที่ตนมี และถึงพร้อมด้วยความขยันหมั่นเพียรทั้งทางโลกและทางธรรม สันโดษขั้นกลาง หมายถึง ความยินดีพอใจในการเจริญสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน และสันโดษขั้นสูงสุด หมายถึง ความยินดีพอใจในการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน

^{๓๐} ปาฏิโมกขสังวรศีล มาจาก คำว่า “ปาฏิโมกข์” แยกเป็น ๒ ศัพท์คือ ปาฏิ และโมกข คำว่า ปาฏิ แปลว่า รักษา โมกข แปลว่า ให้พ้น คำว่า สังวร แปลว่า ความสำรวม เมื่อนำสองคำมารวมกันจึงแปลว่า การสำรวมยังผู้รักษาศีลให้พ้นจากภูมิทั้ง ๔ หมายความว่า ผู้ใดรักษาศีลขบตามที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้ มิได้ประพฤติดังละเมิดสำรวมระวังด้วยสติ ปัญญา ความอดทน ความเพียร ศีลจะรักษาผู้นั้นให้พ้นจากอบายภูมิ ๔ คือ นรก เปต อสุรกาย และสัตว์ดิรัจฉาน, พระเทพโพธิวิเทศ (ทองยอด ฐิริปาโล), วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (บริษัท ประชารวมทรัพย์ รุ่งเรือง จำกัด : กรุงเทพฯ ๑, ๒๕๕๔), หน้า ๔๐๔.

^{๓๑} พระเทพโพธิวิเทศ (ทองยอด ฐิริปาโล), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๓๗๕.

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๑.

(๓) ความเป็นผู้กำจัดกิเลส (หลุด) หมายถึง ผู้ถือชดงค์ชื่อว่า เป็นผู้กำจัดกิเลส^{๓๓} ชื่อว่า เป็นผู้สำรวม และชื่อว่า เป็นผู้มึนศีล

(๔) เป็นผู้มีอาการนำเลื่อมใส (ปาสาทิโก) เพราะไม่เข้าใกล้กายทุจริต ๓ วิจทุจริต ๔ มโนทุจริต ๓^{๓๔} และไม่เข้าใกล้วิตก ๓ คือ กามวิตก พยาบาทวิตกและวิหิงสาวิตก เป็นผู้สงบเรียบร้อยดี

(๕) ไม่สะสมกิเลส (อปจฺจโย) คือ พยายามละความโลภ โกรธ หลงให้มากที่สุดเท่าที่ตนสามารถจะละได้

(๑๐) ปรารภความเพียร (วิริยมุโ) คือ บำเพ็ญสัมมัปปธาน ความเพียรทั้ง ๔ คือ เพียรระงับมิให้บาปเกิด เพียรละบาปที่เกิดขึ้นแล้วให้เสื่อมไป เพียรบำเพ็ญกุศลให้เกิดขึ้นในตน เพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้คงอยู่และให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป

๒) อินทริยสังวรศีล แปลว่า ศีลคือการสำรวมอินทริย์ ๖ ได้แก่ สำรวมตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ด้วยสติ เพราะเวลากิเลส คือ ความโลภ ความโกรธ ความหลงจะเกิดขึ้น ต้องเกิดที่ตรงนี้ เช่น เวลาตาเห็นรูป ถ้าเห็นรูปดีชอบใจ ก็จัดเป็นโลภะ ถ้าเห็นรูปไม่ดี ไม่ชอบใจ ก็จัดเป็นโทสะ ถ้าเห็นแล้วเฉย ๆ แต่ไม่มีสติกำหนดรู้ ก็จัดเป็นโมหะ ซึ่งขณะใดไม่สำรวมระงับในอินทริย์ ขณะนั้นบาปอกุศลจะไหลเข้ามา ๕ อย่าง คือ

(๑) ความเป็นผู้มึนศีล (มุสฺสึลฺลย) การประพฤติกกรรมชั่วทางกาย มีการฆ่าสัตว์ เป็นต้น

^{๓๓} ชดงค์ หมายถึง องค์คุณเครื่องกำจัดกิเลส ชื่อข้อปฏิบัติประเภทวัตร ที่ผู้สมักรใจจะพึงสมาทานประพฤติได้ เป็นอุบายขัดเกลากิเลส ส่งเสริมความมกน้อยยสันโดยเป็นต้น มี ๑๓ ข้อ คือ หมวดที่ ๑ จีวรปฏิสังขยัตต์ เกี่ยวกับจีวรมี ๑. ปิงสุกุลิกังคะ ถือใช้แต่ผ้าบังสุกุล ๒. เตจีวรกัณณะ ใช้ผ้าเพียงสามผืน หมวดที่ ๒ ปิณฑปาตปฏิสังขยัตต์ เกี่ยวกับบิณฑบาต ๓. ปิณฑปาตีกังคะ เกี่ยวกับบิณฑบาตเป็นประจำ ๔. สปปทานจาริกังคะ บิณฑบาตตามลำดับบ้าน ๕. เอกาสนิกังคะ นั่งมือเดียว ๖. ปัตตปิณฑิกังคะ นั่งเฉพาะในบาตร ๗. ขลุปปิจฉาภักตีกังคะ ลงมือฉันแล้วไม่ยอมรับเพิ่ม หมวดที่ ๓ เสนาสนปฏิสังขยัตต์ เกี่ยวกับเสนาสนะ ๘. อารัญญิกังคะ ถืออยู่ป่า ๙. รุกขมูลิกังคะ อยู่โคนไม้ ๑๐. อัปภิกาสิกังคะ อยู่กลางแจ้ง ๑๑. โสสานิกังคะ อยู่ป่าช้า ๑๒. ขตาสันถติกังคะ อยู่ในที่แล้วแต่เขาจัดให้ หมวดที่ ๔ วิริยปฏิสังขยัตต์ เกี่ยวกับความเพียร มี ๑๓. เนสัชชีกังคะ ถือนั่งอย่างเดียวไม่นอน, พระพรหมคุณภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, หน้า ๑๑๔.

^{๓๔} ทุจริต หมายถึง ความประพฤติชั่ว ซึ่งสามารถกระทำได้ทาง ๓ ทาง ได้แก่ ๑. กายทุจริต ความประพฤติชั่วด้วยกายมี ๓ คือ ปาณาติบาต อทินนาทาน และกามสุมิจฉาจาร ๒. วิจทุจริต ความประพฤติชั่วด้วยวาจา มี ๔ คือ มุสาวาท ปิสุณาวาจา ผรุสวาจาและสัมผัปปลาปะ ๓. มโนทุจริต ความประพฤติชั่วด้วยใจ มี ๓ คือ อภิขมา พยาบาท และมิฉาทิฏฐิ, พระพรหมคุณภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๑๐๕-๑๐๖.

(๒) ความเป็นผู้หลงไม่มีสติ (มกุฏจัจ) คือ เผลอหลงลืมตัว เป็นเหตุให้ทำความชั่วต่าง ๆ ได้โดยง่าย

(๓) ความไม่รู้ (อญญาณ) คือ ขาดปัญญาในการพิจารณาเหตุผล คิดจะเอาแต่ฝ่ายเดียวไม่คิดถึงโทษที่อาจเกิดขึ้นแก่ตนและผู้อื่น

(๔) ความไม่อดทน (อกุขนต์) คือ ไม่มีความยับยั้งไว้ เช่น การทะเลาะวิวาท ก่อความเดือดร้อนให้ตนเองและผู้อื่นเพราะความไม่อดทนขาดการสำรวม

(๕) ความเกียจคร้าน (โกสขุช) หมายถึง ความเกียจคร้านทำความดี เช่น รักษาศีล ฟังธรรม เจริญกรรมฐาน

เมื่อใดหากบุคคลมีการสำรวมระวัง กุศลธรรมทั้งหลายก็จะเกิดขึ้นได้ ๕ อย่าง ได้แก่

- (๑) ความเชื่อ (สัทธา) ความเลื่อมใสในทาน ศีล ภาวนา ฯลฯ
- (๒) สติ ความระมัดระวังทางกาย วาจา ใจ ตั้งมั่นอยู่ในกุศลธรรม
- (๓) ความรู้ (ญาณ) ปัญญาที่รอบคอบฉลาดเฉลียว ไม่เปิดโอกาสให้บาปอกุศลเกิดขึ้นได้

(๔) ความอดทน (ขณฺติ) ได้แก่ ความข่มใจ หักห้ามใจ ไม่ให้ทำความชั่ว คือ บาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นทางกาย วาจา และใจ

(๕) ความเพียร (วิริย) สัมมปปธาน ความเพียรทั้ง ๔ ขณะที่ได้ยิน จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้รส กายสัมผัสเย็นร้อนอ่อนแข็ง ถ้ามีการระมัดระวังอยู่ กุศลธรรมต่าง ๆ จะเกิดขึ้นโดยลำดับ^{๓๕}

๓) อาชีวิปาริสุทธิศีล แปลว่า ศีล หมายถึง ความบริสุทธิ์แห่งอาชีพ หมายความว่า เป็นผู้มีความเป็นอยู่บริสุทธิ์ มีความเป็นอยู่สุจริตคือไม่ผิดศีลธรรม จำแนกได้ ๓ ประเภท คือ

(๑) ความเป็นอยู่อันบริสุทธิ์ในขั้นต้น ได้แก่ การครองเรือนที่เว้นจากกายทุจริต ๓ วาจทุจริต ๔ ตั้งอยู่ในกายสุจริต ๓ วาสุจริต ๔ และเว้นจากการค้าขายไม่ชอบธรรม ๕ อย่าง คือ ค้าขายอาวุธ ค้าขายมนุษย์ ค้าขายสัตว์ที่เขาให้ฆ่า ค้าขายน้ำเมา หรือยาเสพติด และค้าขายยาพิษ

(๒) ความเป็นอยู่ที่บริสุทธิ์ในขั้นกลาง ได้แก่ ความเป็นอยู่ของบุคคลผู้ตั้งตนไว้ในพระธรรม คือ สมถกรรมฐาน มีชีวิตอยู่กับพระธรรม มีพระธรรมเป็นเรือนใจ

(๓) ความเป็นอยู่อันบริสุทธิ์ในสูงสุด ได้แก่ ความเป็นอยู่ของบุคคลผู้เจริญปีติสมาธิจนได้บรรลุมรรค ผล นิพพาน ผู้นั้นชื่อว่า เป็นอยู่โดยชอบ เพราะเป็นอยู่โดยอำนาจแห่งศีลสมาธิ ปัญญา เรียกว่า อาชีวิปาริสุทธิ แปลว่า มีความเป็นอยู่อันบริสุทธิ์

^{๓๕} พระเทพโพธิวิเทศ (ทองยอด ฐิริปาโล), วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ประชารัฐกิจพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๔๐๖-๔๐๗.

๔) ปัจจัยสันนิสติดศีล แปลว่า ศีลอาศัยปัจจัย ๔ หมายความว่า ศีลอาศัยปัจจัย ๔ คือ จีวร อาหาร บิณฑบาต เสนาสนะ ยารักษาโรค โดยการพิจารณา เรียกว่า ปัจจเวกขณะ มี ๒ อย่าง คือ

(๑) อนุปัจจเวกขณะ ได้แก่ การพิจารณาน้อย ๆ และพิจารณาเนื่อง ๆ โดยความเป็น ปฏิภาณในอาหารที่ตนบริโภค หรือพิจารณาอาหารสักว่าเป็นธาตุเท่านั้น ฯลฯ เมื่อพิจารณาดังนี้แล้ว จึง ไม่บริโภคด้วยอำนาจตัณหา

(๒) มหาปัจจเวกขณะ แปลว่า การพิจารณาใหญ่ พิจารณามาก จนเห็นรูปนาม เห็น ไตรลักษณ์ ได้มรรค ผล นิพพาน ได้แก่ การพิจารณาของท่านผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน คือ เริ่มตั้งแต่ เห็นอาหาร การเคลื่อนมือไปจับอาหาร ถูก จับ ชก ขึ้นมา อ้าปาก อม เคี้ยว รส กลืน เป็นต้น โดย พิจารณาให้มากขณะรับประทานอาหาร จนเห็นไตรลักษณ์ เห็นความเกิดดับของรูปนาม ฯลฯ เห็น อริยสัจ ๔ ถึงโคตรภูญาณ ตัดจากปุถุชนเข้าสู่ความเป็นพระอริยะ เป็นต้น^{๓๖}

สำหรับในภาคปฏิบัติการรักษาศีลตามแนวมหาสติปัฏฐานนั้น หลังจากที่ถูกคลสมทาน ศีลแล้ว บุคคลจะต้องมีสติระลึกไปในศีลของตนโดยสำรวมระมัดระวังกาย วาจา มิให้ศีลของตนขาด ต่าง พร้อย หรือทะลุ เพราะเหตุเนื่องจากศีล นามธรรมหรือเจตนาในการรักษาศีลเหล่านี้ตาม ความหมายในอริยมรรคมีองค์ ๘ หมายถึง สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ ดังนั้น บุคคล จึงเป็นผู้มีความเป็นอยู่ปกติสุข ไม่เดือดร้อน หรือได้รับทุกข์ภัยต่างๆ ที่เกิดขึ้นเพราะความวิบัติแห่งศีล ก็ไม่มี นอกจากสติจะระลึกไว้ในศีลของตนแล้ว สติยังระลึกรู้ทั่วไปในกายอีก ๖ อย่าง ได้แก่

๑) สติระลึกรู้ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ที่เรียกว่า อานาปานสติ โดยสติกำหนดรู้ ลมหายใจเข้าออก ๑๖ ขั้น ได้แก่

(๑) รู้ชัดว่าหายใจออกยาว รู้ชัดว่าหายใจเข้ายาว

(๒) รู้ชัดว่าหายใจออกสั้น รู้ชัดว่าหายใจเข้าสั้น

(๓) รู้ชัดกองลมทั้งปวงหายใจออก หรือรู้ชัดกองลมทั้งปวงหายใจเข้า

(๔) สำเนียงว่า จะระงับกายสังขารหายใจออก หรือจะระงับกายสังขารหายใจเข้า

(๕) สำเนียงว่า จะรู้ชัดปิติหายใจออก หรือจะรู้ชัดปิติหายใจเข้า

(๖) สำเนียงว่า จะรู้ชัดสุขหายใจออก หรือจะรู้ชัดสุขหายใจเข้า

(๗) สำเนียงว่า จะรู้ชัดจิตตสังขารหายใจออก หรือจะรู้ชัดจิตตสังขารหายใจเข้า

(๘) สำเนียงว่า จะระงับจิตตสังขารหายใจออก หรือจะระงับจิตตสังขารหายใจเข้า

(๙) สำเนียงว่า จะรู้ชัดจิตหายใจออก หรือจะรู้ชัดจิตหายใจเข้า

(๑๐) สำเนียงว่า จะยังจิตให้บันเทิง หายใจออก หรือจะยังจิตให้บันเทิงหายใจเข้า

(๑๑) สำเนียงว่า จะตั้งจิตมั่นหายใจออก หรือจะตั้งจิตมั่นหายใจเข้า

^{๓๖} พระเทพโพธิวิเทศ (ทองยอด ฐิตปาโล), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๔๐๘-๔๐๙.

(๑๒) สำเนียงกว่า จะเปลื้องจิตหายใจออก หรือจะเปลื้องจิตหายใจเข้า

(๑๓) สำเนียงกว่า จะพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยงหายใจออก หรือจะพิจารณาเห็นว่าไม่เที่ยงหายใจเข้า

(๑๔) สำเนียงกว่า จะพิจารณาเห็นความคลายออกได้หายใจออก หรือจะพิจารณาเห็นความคลายออกได้หายใจเข้า

(๑๕) สำเนียงกว่า จะพิจารณาเห็นความดับไปหายใจออก หรือจะพิจารณาเห็นความดับไปหายใจเข้า

(๑๖) สำเนียงกว่า จะพิจารณาเห็นความสลัดเสียได้หายใจออก หรือจะพิจารณาเห็นความสลัดเสียได้หายใจเข้า^{๓๖}

๒) สติระลึกรู้อิริยาบถต่างๆ ของร่างกาย ที่เรียกว่า อิริยาบถ กล่าวคือ มีสติรู้อิริยาบถ เดิน ยืน นั่ง นอน กายอยู่ในอาการใด ก็รู้ชัดกายที่ดำรงอยู่ภายในอาการนั้น ๆ

๓) สติระลึกรู้เท่าทันการเคลื่อนไหวกาย ที่เรียกว่า สัมปชัญญะ กล่าวคือ มีสติรู้สึกทั่วพร้อมพิจารณาเห็นกายในกายภายในการก้าวไปข้างหรือถอยหลัง การมองดู เหลียวมอง การคู้ การเหยียดออก การนุ่งห่มผ้า การบริโภคอาหาร การขับถ่าย การเดิน ยืน นั่ง นอน ตื่น พุด หรือการนิ่ง

๔) สติระลึกรู้และพิจารณาส่วนประกอบของร่างกายที่ประชุมรวมกันว่าเป็นของไม่สะอาด ที่เรียกว่า ปฏิกุลมณสิการ โดยพิจารณาเห็นกายในกายนี้ ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไปเบื้องบน ตั้งแต่ปลายผมลงมาเบื้องล่าง มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยสิ่งที่ไม่สะอาดชนิดต่างๆ ว่า ในกายนี้มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ใจ หัวใจ ดับ พังผืด ม้าม ปอด ใสใหญ่ ใส่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ และมูลรวมกันอยู่ในกายนี้

๕) สติระลึกรู้และพิจารณาร่างกายสักว่า เป็นธาตุที่มาประชุมรวมกัน ที่เรียกว่า ธาตุมนสิการ โดยพิจารณาเห็นกายในกายตั้งอยู่โดยความเป็นธาตุ คือ กายนี้มีธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม

๖) สติระลึกรู้และพิจารณาร่างกายอุปมาเหมือนซากศพในสภาพต่าง ๆ ที่เรียกว่า นวสีวธิกา พิจารณาเปรียบเทียบกับกายของตนดังเช่น ซากศพ ๕ อย่าง ได้แก่

(๑) พิจารณากายเหมือนกับซากศพที่ทิ้งไว้ในป่าช้ามาแล้ว ๑ วัน ๒ วัน หรือ ๓ วัน เป็นศพขึ้นอืด เขียวคล้ำ มีน้ำเหลืองเยิ้ม

^{๓๖} ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๔๘/๑๘๗-๑๘๘, ถ.ม. (ไทย) ๑๕/๕๗๗/๔๕๓-๔๕๕, อง.ทสก (ไทย) ๒๔/

(๒) พิจารณากายเหมือนกับซากศพที่ทิ้งไว้ในป่าช้าซึ่งถูกกา แร้ง นกตะกรุม สุนัขหรือ สัตว์เล็กๆ จิกกิน

(๓) พิจารณากายเหมือนกับซากศพที่ทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูก ยังมีเนื้อและ เลือด เอ็นรื้งรัดอยู่

(๔) พิจารณากายเหมือนกับซากศพที่ทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูก ไม่มีเนื้อ แต่ยังมีเลือดเปื้อนประอะ มีเอ็นรื้งรัดอยู่

(๕) พิจารณากายเหมือนกับซากศพที่ทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูก ไม่มีเลือดและ เนื้อ แต่ยังมีเอ็นรื้งรัดอยู่

(๖) พิจารณากายเหมือนกับซากศพที่ทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นโครงกระดูกไม่มีเอ็น

(๗) พิจารณากายเหมือนกับซากศพที่ทิ้งไว้ในป่าช้า ซึ่งเป็นท่อนกระดูกสีขาว

(๘) พิจารณากายเหมือนกับซากศพที่ทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นท่อนกระดูกกองอยู่ นาน มากกว่า ๑ ปี

(๙) พิจารณากายเหมือนกับซากศพที่ทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นกระดูกฟุ่่นเป็นชิ้น เล็กชิ้นน้อย

บุคคลเมื่อมีสติระลึกถึงศีลของตน คือ การกระทำทางกายและวาจาเป็นปกตินิสัย ซึ่งการ กระทำกรรมดังกล่าวนี้เกิดมาจากองค์ประกอบร่วม ได้แก่ สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา^{๗๘} นั่นคือ เจตนา ในการรักษาศีลรับรู้เกิดขึ้นโดยผ่านทางใจ สัมผัสต่าง ๆ ทำให้เกิดความสุข อิ่มใจในการรักษาศีล โดย มีสติคอยระคับประคองคอยปิดกั้นอกุศลธรรมมิให้เกิดขึ้น และคอยรักษาศีลของบุคคลให้อยู่เป็น ปกติสุขอยู่เสมอ ๆ โดยมิได้มีความยินดีพอใจ (คันหา) หรือยึดมั่นถือมั่น (อุปาทาน) ต่อการรักษาศีล มีแต่เพียงเหตุปัจจัยทั้งหลายที่อาศัยซึ่งกันและกัน จึงเป็นเหตุให้ทำให้ศีลของบุคคลสะอาดบริสุทธิ์ หมดจดจากกิเลสทั้งหลายทางกายและทางวาจา ที่เรียกว่า สีลวิสุทธิ^{๗๙} และจะเป็นฐานรองรับความ เกิดขึ้นของอธิจิตตสิกขาสืบต่อไป

๒. อธิจิตตสิกขา หมายถึง ข้อปฏิบัติเพื่ออบรมพัฒนาจิตใจให้มีสมาธิ ไม่ฟุ้งซ่านไปใน อารมณ์ต่าง ๆ ได้แก่ รูปฌานและรูปฌาน หรือเรียกว่า สมาบัติ ๘ ซึ่งสมาธิในพระพุทธศาสนาจะต้อง เกื้อหนุนต่อการพัฒนาปัญญา หรือวิปัสสนาญาณ ซึ่งนามธรรมเหล่านี้ตามความหมายในอริยมรรค

^{๗๘} บรรจบ บรรณรุจิ, **ปฏิจจนุสสบาท**, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช วิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๑๔๒-๑๔๓.

^{๗๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๔๗, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๗/๒๗๗, พระสังฆมณฑลชวดิเกะ ชัมมาจริยะ, **วิปัสสนากรรมฐาน**, หน้า ๑๔.

มีองค์ ๘ หมายถึง สัมมาวาชามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ

สำหรับผู้เจริญสมถกรรมฐาน ควรศึกษาอารมณ์ของสมถกรรมฐาน หรืออุบายวิธีทำให้เกิดสมาธิ ซึ่งมี ๔๐ อย่าง ได้แก่ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ อาหารปฏิภูลสัญญา ๑ จตุราศวัฏฐานะ ๑ พรหมวิหาร ๔ อนุกรรมฐาน ๔^{๘๐} ในบรรดาอารมณ์สมถกรรมฐานเหล่านี้ อารมณ์ของสมถกรรมฐานที่ทำให้เกิดฌานได้มีเพียง ๓๐ อย่างเท่านั้น กล่าวคือ อารมณ์ของสมถกรรมฐานที่ทำให้เกิดรูปฌานมี ๒๖ อย่าง อารมณ์ของสมถกรรมฐานที่ทำให้เกิดอรุณฌานมี ๔ อย่าง กล่าวคือ

๑) อารมณ์สมถกรรมฐานที่ทำให้เกิดรูปฌานมี ๒๖ อย่าง ได้แก่ อสุภกรรมฐาน ๑๐ กายคตาสติ ๑ สามารถทำให้ผลสูงสุดคือปฐมฌาน เมตตา กรุณา และมูทิตาอัปมัณญา ให้ผลสูงสุดคือตติยฌาน ส่วนอุเบกขาอัปมัณญา ๑ กสิณ ๑๐ และอานาปานสติ ๑ ให้ผลสูงสุดคือจตุตถฌาน

๒) อารมณ์สมถกรรมฐานที่ทำให้เกิดอรุณฌาน มี ๔ ได้แก่

(๑) อากาสัญญายตนะ การเพ่งอากาศว่า ไม่มีที่สิ้นสุด

(๒) วิญญานัญญายตนะ การเพ่งวิญญานว่า ไม่มีที่สิ้นสุด

(๓) อากิญจัญญายตนะ การเพ่งความไม่มีของรูปวิญญาน

(๔) เนวตัณญานาตัณญายตนะ การเพ่งว่า มีตัณญาก็ไม่ใช่ จะว่าไม่มีตัณญาก็ไม่ใช่^{๘๑}

เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมศึกษาอารมณ์สมถกรรมฐานที่สัปปายะแก่จริตของตนแล้ว ซึ่งสมถกรรมฐานแต่ละอย่างสัปปายะแก่จริตแต่ละอย่างดังต่อไปนี้

๑) รากจริต หมายถึง บุคคลผู้มีนิสัยหนักไปทางราคะ หรือรักสวรั้งงาม กรรมฐานที่สัปปายะต่อรากจริตมี ๑๑ อย่าง ได้แก่ อสุภะ ๑๐ และกายคตาสติ ๑

๒) โทสจริต หมายถึง บุคคลผู้มีนิสัยหนักไปทางโทสะ หรือโมโหง่าย หงุดหงิด ใจร้อนกรรมฐานที่สัปปายะต่อโทสจริตมี ๘ อย่าง ได้แก่ อัปมัณญา ๔ และวรรณกสิณ ๔

๓) โมหจริต หมายถึง บุคคลผู้มีนิสัยหนักไปทางโมหะ หรือเขลา ซึม งมง่าย กรรมฐานที่สัปปายะต่อโมหจริตมี ๑ อย่าง คือ อานาปานสติ

๔) สัทธาจริต หมายถึง บุคคลผู้มีนิสัยหนักไปทางศรัทธาเลื่อมใส กรรมฐานที่สัปปายะต่อสัทธาจริตมี ๖ อย่าง ได้แก่ พุทธานุสติ ฯลฯ

๕) พุทธจริต หมายถึง บุคคลผู้มีนิสัยหนักไปทางการหาความรู้ กรรมฐานที่สัปปายะต่อสัทธาจริตมี ๔ อย่าง ได้แก่ มรณานุสติ อุปสมานุสติ อาหารปฏิภูลสัญญา และจตุราศวัฏฐาน

^{๘๐} พระพุทธโมสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง, ๒๕๔๖), หน้า ๑๘๒-๑๘๓.

^{๘๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๕.

๖) วิตกจริต หมายถึง บุคคลผู้หนีภัยหนีไปทางนึกคิด ฟุ้งซ่าน grunnฐานที่สัปปายะต่อ วิตกจริต คือ การเจริญอานาปานสติ หรือเพ่งกสิณ เป็นต้น

ส่วน grunnฐานอีก ๑๐ อย่าง ได้แก่ ปฐวี อาโป วาโย เตโช อากาส อาโลกะ และอรุป grunnฐาน ๔ สัปปายะต่อทุกจริต^{๔๒}

ต่อจากนี้ ผู้ปฏิบัติควรเลือกหาสถานที่ที่สัปปายะต่อการเจริญสมถกรรมฐาน ซึ่งจะเป็นเหตุ ให้สมาธิของผู้ปฏิบัติมีความเจริญไปพลุลย์ อย่างไรก็ตาม พระสัมมาสัมพุทธเจ้ามองเห็นคุณค่าของ จิตที่เป็นสมาธิ ตั้งมั่นดีแล้ว เป็นจิตที่อ่อนโยน มีพลัง และควรแก่การงาน^{๔๓} ซึ่งบุคคลไม่ควรหยุดนิ่ง การพัฒนาจิตเพียงแต่ความหลุดพ้นจากอกุศลธรรมชั่วคราวย่อมอาจสมาธิเท่านั้น ผู้ปฏิบัติควรมีสติ ระลึกรู้นามธรรมทั้งหมดที่เกิดจากการบำเพ็ญสมถกรรมฐาน อาทิ สติระลึกรู้เวทนา และนามธรรมที่ เกิดขึ้นภายในจิตของตนว่าเป็นอย่างไร กล่าวคือ

๑) ขณะที่กำลังเจริญสมถกรรมฐานอยู่นั้น ก็มีสติระลึกรู้ถึงเวทนาแต่ละอย่าง ซึ่งเวทนา มี ๕ อย่าง ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา (เฉยๆ) สุขเวทนาเจืออามิส สุขเวทนาไม่เจือ อามิส ทุกขเวทนาเจืออามิส ทุกขเวทนาไม่เจืออามิส อทุกขมสุขเวทนาเจืออามิส อทุกขมสุขเวทนาไม่ เจืออามิส โดยระลึกรู้เวทนาสักแต่เป็นเพียงสภาวะธรรมเท่านั้น ไม่ใช่บุคคล เรา เขา การมีสติระลึกรู้ เวทนาเหล่านี้เรียกว่า เวทนานุปัสสนาสติปัญญา^{๔๔}

๒) ขณะที่เจริญสมถกรรมฐานอยู่นั้น ก็มีสติระลึกรู้ภายในจิต ซึ่งมี ๑๖ อย่าง ได้แก่ จิต มีราคะ จิตปราศจากราคะ จิตมีโทสะ จิตปราศจากโทสะ จิตมีโมหะ จิตปราศจากโมหะ จิตหดหู่ จิต ฟุ้งซ่าน จิตเป็นนมหักคตะ^{๔๕} จิตไม่เป็นนมหักคตะ จิตมีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตไม่มีจิตอื่นยิ่งกว่า จิตเป็นสมาธิ จิตไม่เป็นสมาธิ จิตหลุดพ้น จิตไม่หลุดพ้น โดยสติระลึกรู้และพิจารณาจิตของตนทั้งความเกิดและ ความเสื่อมไป และระลึกรู้ว่า จิตนี้ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา จะเป็นเหตุทำให้จิตหลุดพ้นออกไป จากความยินดี ความยินร้ายของโลกทั้งหลาย การระลึกรู้สภาวะจิตต่าง ๆ เหล่านี้ เรียกว่า จิตตานุปัสสนาสติปัญญา^{๔๖}

ผู้ปฏิบัติที่เจริญสมถกรรมฐาน และมีสติระลึกรู้เท่าทันเวทนาและสภาวะจิตของตนแล้ว จิตจะไม่ยึดมั่นถือมั่นในสภาวะธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นในฉานสมาธิ ซึ่งเป็นจิตที่หลุดพ้นจากกิเลส

^{๔๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์, หน้า ๑๖๗-๑๘๑., พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๒๒๒.

^{๔๓} จ.ม. (ไทย) ๒๕/๑๐๕/๓๓๑, จ.จ. (ไทย) ๓๐/๗๖/๒๗๖.

^{๔๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๓/๑๐๕-๑๑๐.

^{๔๕} นหักคตะ หมายถึง จิตที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร - ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๑๕.

^{๔๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๑๔/๑๑๑.

ทั้งหลายและเป็นฉานสมาธิที่มีผลานุภาพมาก เรียกความบริสุทธิ์แห่งจิตเหล่านี้ว่า จิตตวิสุทธิ^{๘๓} เพราะจะเกื้อกูลต่อความเจริญไพบูลย์ของอริปัญญาลึกซึ้ง

ครั้นเมื่อบุคคล มีศีลที่อบรมมาดีแล้วเป็นบาทฐาน แล้วฝึกอบรมจิตของตนด้วยสมถกรรมฐานเป็นประจำ สม่าเสมอ จนเป็นอุปนิสัย ซึ่งการกระทำกรรมเหล่านี้เกิดมาจากองค์ประกอบร่วมกัน ได้แก่ สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา โดยรับรู้ผ่านทางมโนวิญญาณ ซึ่งสัมผัสนามธรรม หรือเวทนาทั้งหลาย อาทิ สุข ทุกข์ หรืออื่นๆ ขณะที่ปรากฏเกิดขึ้นภายในฉานสมาธิ ก็มีสติระลึกรู้เท่าทันเวทนาทั้งหลายที่มาปรากฏเฉพาะหน้า และรู้เท่าทันความเป็นไปของสภาวะจิตแต่ละอย่าง อาทิ จิตมีราคะ โทสะ โมหะ เป็นต้น ก็มีสติรู้เท่าทันจิตในจิต สติทำหน้าที่รู้เท่าทันสภาวะธรรมที่ปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่า เป็นกุศล หรือเป็นอกุศล ทั้งภายในภายนอกของตน ดังนั้น ตัณหา (ความยินดีคิดใจในความสุขของฉานสมาธิ) อุปาทาน (ความยึดมั่นถือมั่นในฉานสมาธิ) ภพ (อกิสังขารทั้งหลายที่เกิดจากฉานสมาธิ) ชาติ (ความเกิดแห่งขันธทั้งหลายที่เนื่องด้วยสมาธิ) ชราและมรณะ (ความชราและความตายที่เนื่องด้วยฉานสมาธิจึงดับไป) จึงดับไป แต่สมาธิทั้งหลายเหล่านี้ คือ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ เป็นสมาธิจิตที่บริสุทธิ์ หมจจรคปราศจากนิวรณ์ ซึ่งเป็นเครื่องปิดกั้นปัญญา ที่เรียกว่า จิตตวิสุทธิ^{๘๔} ฉานสมาธิเหล่านี้เป็นไปในอารมณ์ของสติปัญญาน โดยทำลายอภิมหาและโทมนัส และเป็นสมาธิที่เป็นฐานรองรับความเจริญไพบูลย์ของอริปัญญาลึกซึ้งสืบต่อไป

๓. อริปัญญาลึกซึ้ง หมายถึง ข้อปฏิบัติเพื่ออบรมปัญญาอย่างสูง โดยบุคคลจะดำริออกจากกามคุณอารมณ์ทั้งหลาย ดำริออกจากความพยาบาท ดำริออกจากการไม่เบียดเบียนผู้อื่น และมีปัญญาบริหารตนตลอดกาลทุกเมื่อ เพราะมีศีลและสมาธิที่อบรมมาดีแล้วเกื้อกูลอยู่ และรู้เท่าทันอารมณ์ทั้งหลายที่ปรากฏเฉพาะหน้าทั้งความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป ที่เกิดภายในจิตของตนและภายในจิตของผู้อื่น สติจะระลึกรู้ในสภาวะธรรมทั้งหลายโดยจะคล้อยไปตามปัญญา ซึ่งตามความหมายในอริยมรรคมีองค์ ๘ เรียกว่า สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ โดยสติจะระลึกรู้ทั่วไปในสภาวะธรรมทั้งหลายที่เกิดภายในจิต ได้แก่ นิวรณ์ ๕ (ธรรมที่ขวางกั้นจิตไม่ให้บรรลุคุณความดี) ขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ (สิ่งที่เชื่อมต่อกันทำให้เกิดความรู้) โพชฌงค์ ๗ (ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้) และอริยสัจ ๔ (ความจริงของพระอริยะ) การที่สติระลึกรู้ทั่วไปในสภาวะธรรมทั้งหลายเหล่านี้ เรียกว่า ธรรมานุปัสสนาสติปัญฐาน^{๘๕} โดยสติจะพิจารณาเห็นสภาวะธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นหรือดับไปภายในจิต ดังต่อไปนี้

๑) นิวรณ์ คือ ธรรมที่ขวางกั้นจิตไม่ให้บรรลุคุณความดี หรืออกุศลธรรมที่ทำให้จิตให้เศร้าหมองและทำปัญญาให้อ่อนกำลัง นิวรณ์ประกอบด้วยธรรม ๕ อย่าง คือ (๑) กามฉันทะ ความ

^{๘๓} วิปัสสนากรรมฐาน. พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิสัทธรรมโชติกะ, ๒๕๓๕.) หน้า ๑.

^{๘๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๕/๔๑๕, บ.ป. (ไทย) ๑๑/๖๕/๑๐๗.

^{๘๕} สรุปสาระจาก ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๕-๑๓๖/๑๑๒-๑๒๘.

พอใจในกาม (๒) พยาบาท ความคิดร้าย (๓) ถีนมิทธะ ความหดหู่และเซื่องซึม (๔) อุทธัจจะกุกุจจะ ความฟุ้งซ่านและร้อนใจ (๕) วิจิกิฉา ความลังเลสงสัย โดยสติพิจารณาเห็นนิรณว่า รู้สภาวะของนิรณว่าเป็นอย่างไร รู้ความเกิดและความดับของนิรณ รู้วิธีการละนิรณ และรู้ว่านิรณจะไม่เกิดขึ้นได้อย่างไร

๒) ขั้น ๕ หรือรูปนาม ประกอบด้วยรูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ โดยพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายว่า อุปาทานขั้น ๕ เกิดขึ้นเป็นอย่างนี้ ดับไปเป็นอย่างนี้

๓) อายตนะ สิ่งที่เชื่อมต่อกันให้เกิดความรู้ อายตนะมี ๑๒ ได้แก่ อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ อายตนะภายนอก ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส โดยพิจารณาเห็นอายตนะทางตา หู ลิ้น กาย และทางใจ อาทิ รู้ชัดตาและรูปเกิดขึ้น รู้ชัดสังโยชน์ การเกิด การดับ การละสังโยชน์ เหตุเกิดสังโยชน์ และรู้ว่าสังโยชน์จะไม่เกิดขึ้นด้วยเหตุใด

๔) โพชฌงค์ คือ ธรรมที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ ประกอบด้วยธรรม ๗ ประการ ได้แก่ (๑) สติ ความระลึกได้ (๒) ธัมมวิจยะ ความเลือกเฟ้นธรรม (๓) วิริยะ ความเพียร (๔) ปีติ ความอิ่มเอิบใจ (๕) ปัสสัทธิ ความผ่อนคลายสงบเย็นกายใจ (๖) สมาธิ ความมีใจตั้งมั่น (๗) อุเบกขา ความมีใจเป็นกลางเพราะเห็นตามความเป็นจริง โดยสติระลึกรู้ธรรมในธรรมว่า โพชฌงค์แต่ละอย่างมีหรือโพชฌงค์ไม่มี โพชฌงค์แต่ละอย่างเกิดขึ้นด้วยเหตุปัจจัยอะไร โดยรู้ชัดโพชฌงค์เกิดขึ้นเพราะเหตุใด

๕) อริยสัจ คือ ความจริงของพระอริยะ สติระลึกรู้และพิจารณาเห็นธรรมในธรรม โดยรู้ชัดว่า นิทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค^{๕๐}

บุคคลมีสติเพียงระลึกรู้ทั่วไปภายในกาย เวทนาในเวทนา จิตในจิต และธรรมในธรรม เพียงเพื่ออาศัยให้เจริญญาณ เพื่อเจริญสติเท่านั้น โดยไม่อาศัยค้นหาและทวิภูติเกิด ไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไรในโลก

เมื่อผู้ปฏิบัติมีสติระลึกรู้ในรูปนามอย่างสม่ำเสมอ ต่อเนื่องตลอดทั้งวันทั้งคืน ปัญญาก็จะเจริญไพบูลย์ตามลำดับ เป็นเหตุปัจจัยทำให้ธรรมที่เป็นฝ่ายตรัสรู้ ที่เรียกว่า โพธิปักขิยธรรม เกิดขึ้น และเกื้อกูลให้ปัญญาเจริญไพบูลย์ และเห็นแจ้งสภาวะธรรมที่ละเอียดลึกซึ้งมากยิ่งขึ้นตามลำดับ จนสามารถเข้าถึงการบรรลุธรรม ดังพุทธพจน์ที่แสดงถึงบุคคลผู้ปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ หรือเจริญสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานแล้ว เป็นเหตุปัจจัยให้ปัญญาเจริญไพบูลย์ยิ่งตามลำดับ ซึ่งสรุปความในสพายตนวิภังคสูตรความว่า

บุคคลเมื่อรู้สภาวะธรรม คือ รูปนาม ตามความเป็นจริงแล้ว ย่อมเป็นสัมมาทิฐิ ดำริอยู่ในธรรม อยู่เสมอ ๆ เชื่อว่าเป็นสัมมาสังกัปปะ การพยายามทำความเพียรให้กุศลเกิดขึ้นเสมอ ๆ ย่อมเป็น

^{๕๐} สรุปสาระจากสติปัฏฐานสูตร ที.ม. (ไทย) ๕/๗๓๗/๓๐๑-๓๔๐.

สัมมาวายามะ การมีสติระลึกรู้สภาวะธรรมที่เป็นไปในสติปัฏฐานย่อมเป็นสัมมาสมาธิ สมาธิตั้งมั่นอยู่ในธรรมเฉพาะหน้าทุกขณะย่อมเป็นสัมมาสมาธิ ส่วนกายกาย วาจากรรม และอาชีวะก็บริสุทธิ์ ย่อมเป็นสัมมากรรมมันตะ สัมมาวาจา และสัมมาอาชีวะ เมื่อบุคคลเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ อยู่เสมอ ๆ ธรรมทั้งหลายที่เป็นไปเพื่อการตรัสรู้ (โพธิปักขิยธรรม) ก็จะเจริญเต็มที่

ธรรมทั้งสองอย่าง คือ สมถะและวิปัสสนา ย่อมเจริญไปพลุลัยและเคียงคู่กันไป บุคคลจึงกำหนดรู้ทั่วถึงภายในอุปาทานชั้น ๕ ละธรรมที่ควรละคืออวิชชาและตัณหา เจริญในธรรมที่ควรเจริญ คือ สมถะและวิปัสสนา และทำให้แจ้งในสิ่งที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง คือ วิชาและวิมุตติ^{๕๑}

อนึ่งเมื่อบุคคลทำความเพียรสมถะและวิปัสสนาควบคู่กันไปอย่างต่อเนื่อง ปัญญาทั้งหลายก็จะเจริญไปพลุลัยตามลำดับ โดยปัญญาแต่ละอย่างจะมีชื่อแตกต่างกันออกไปตามความสุขุมลุ่มลึกที่ปัญญาแต่ละอย่างเข้าไปรู้แจ้งในรูปรนาม (ชั้น ๕) นั้น ๆ ได้มากน้อยเพียงใด ญาณที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนามี ๑๖ ได้แก่

๑) นามรูปปริจเฉทญาณ ญาณกำหนดรู้นามรูปได้

๒) ปัจจยปริคคหญาณ ญาณรู้ปัจจัยของรูปและนามว่า อะไรเป็นเหตุ อะไรเป็นผล โดยที่รูปและนามอาศัยปัจจัยซึ่งกันและกัน ผลจึงเกิดขึ้น

๓) สัมมสนญาณ ญาณกำหนดรู้รูปและนามโดยความเป็นไตรลักษณ์

๔) อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ญาณที่เห็นความเกิดและความดับของชั้น ๕ ว่า เป็นธรรมดา

๕) ภังคานุปัสสนาญาณ ญาณที่เห็นการดับของสังขารว่า เป็นธรรมดา

๖) ภยดูปฏฐานญาณ ญาณที่เห็นสังขารว่า เป็นของน่ากลัว ไม่ว่าจะไปเกิดในภพใดสังขารก็ปรากฏเป็นของน่ากลัว

๗) อาทีนวานุปัสสนาญาณ ญาณที่เห็นสังขารโดยความเป็นโทษ เป็นของน่ากลัว มีความบกพร่อง เป็นทุกข์

๘) นิพพิทาญาณ ญาณที่เกิดความเบื่อหน่าย ไม่ติดใจในสังขาร เพราะสังขารเป็นโทษ

๙) มุญจิตุกัมมตาญาณ ญาณที่ปรารภจะพ้นออกไปจากสังขาร เพราะเกิดความเบื่อหน่ายในสังขาร

๑๐) ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ญาณที่ปรารภจะพ้นออกไปจากสังขาร โดยยกสังขารทั้งหลายมาพิจารณาเพื่อให้หลุดพ้นออกไปจากสังขาร

^{๕๑} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๓๑/๔๕๐-๔๕๑.

๑๑) สังขารเปกขาญาณ ญาณที่มีความเห็นเป็นกลางในความเป็นไปของสังขาร โดยไม่ยินดี ไม่ยินร้ายในสังขารทั้งหลาย

๑๒) สัจจานุโลมิกญาณ หรืออนุโลมญาณ ญาณที่เป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้ อริยสัจ โดยมุ่งตรงสู่พระนิพพาน และคล้อยต่อการรู้แจ้งในอริยสัจ ๔

๑๓) โคตรภูญาณ ญาณหยั่งรู้ที่เป็นรอยต่อระหว่างการข้ามพ้นจากภาวะปุถุชนเข้าสู่ ภาวะความเป็นพระอริยบุคคล

๑๔) มัคคญาณ ญาณหยั่งรู้ที่ทำให้สำเร็จภาวะความเป็นพระอริยบุคคลในแต่ละขั้น

๑๕) ผลญาณ ญาณหยั่งรู้ความสำเร็จของพระอริยบุคคลในขั้นนั้น ๆ

๑๖) ปัจจเวกขณญาณ ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน มรรค ผล กิเลสที่ละได้แล้ว กิเลสที่ยังเหลืออยู่ และพระนิพพาน ส่วนพระอรหันต์จะไม่มีการพิจารณาทบทวนมรรค ผล อีกต่อไป เพราะท่านทำกิจของตนสำเร็จแล้ว^{๕๒}

วิปัสสนาญาณ ๑๖ อย่างเหล่านี้ เกิดจากการอาศัยเหตุปัจจัยที่ผู้ปฏิบัติได้อบรมศีลและสมาธิมาดีแล้ว สติจึงมีกำลังแก่กล้า รู้เท่าทันสภาวะธรรมทั้งหลายที่มาปรากฏเฉพาะหน้า เป็นเหตุปัจจัย ทำให้ปัญญาเกิดขึ้นแทนที่อวิชชาซึ่งเป็นรากเหง้าของอกุศลทั้งหลาย เป็นเหตุปัจจัยให้รู้แจ้งนามรูปมากขึ้นตามลำดับ และรู้แจ้งสภาวะธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริงว่า นามรูปไม่ใช่สัตว์ บุคคล เป็นสิ่งที่ไม่อยู่ได้อำนาจของผู้ใด แต่เป็นไปตามอำนาจของไตรลักษณ์ ความรู้แจ้งเหล่านี้เรียกว่า นามรูปปริจเฉทญาณ คือ ญาณที่สามารถกำหนดรู้แยกแยะนามและรูปได้ และสามารถละสักกายทิฐิที่เห็นผิดว่า เป็นตัวเป็นตนได้ ซึ่งทำให้บุคคลหมดจรดจากกิเลสทั้งหลายขั้นนี้เรียกว่า ทิฐิวินิวิมุตติ^{๕๓}

ปัญญาได้เจริญขึ้นตามลำดับจากการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน (สติปัฏฐาน) ขณะที่สติรู้เท่าทันอารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจอยู่นั้น ทำให้เข้าใจและข้ามพ้นความสงสัยเหตุปัจจัยทั้งหลายที่ทำให้เกิดนามรูป ปัญญาที่รู้นามรูปขั้นนี้เรียกว่า ปัจจัยปริคคหญาณ ละอเหตุกทิฐิ ซึ่งเห็นผิดว่า ไม่มีเหตุ ละวิสมเหตุกทิฐิ ความยึดในเหตุที่ไม่เหมาะสม และละกำขามลทิฐิ หมั่นหมองเพราะความสงสัย และความบริสุทธิ์แห่งปัญญาซึ่งทำให้บุคคลหมดจรดกิเลสขั้นนี้ เรียกว่า กังขาวิตรณวิมุตติ^{๕๔} ความบริสุทธิ์ของปัญญาในระดับทิฐิวินิวิมุตติและกังขาวิตรณวิมุตติ ดังกล่าวนี้ จะทำความรู้จักและทำความเข้าใจสภาวะธรรมทั้งหลายว่า สิ่งใดเป็นเหตุปัจจัยและสิ่งใดเป็นผลธรรม

^{๕๒} บ.ป. (ไทย) ๓๑/๑-๑๔/๑-๒, สังคหะ หน้า ๔๕-๕๐.

^{๕๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๕/๔๑๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๗/๒๗๘, ส.ม. (ไทย) ๒๐/๑๓๖/๑๒๘, พระสังฆมณฑล รัชกาลที่ ๑๖, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๖-๑๗.

^{๕๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๕/๔๑๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๗/๒๗๘, พระสังฆมณฑล รัชกาลที่ ๑๖, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๗-๑๘.

ที่เกิดจากปัจจัย เรียกความเข้าใจในสภาวะธรรมเหล่านี้ว่า ญาณปริยญา คือ การกำหนดรู้ขั้นรู้จัก^{๕๕}

ปัญญาที่เจริญขึ้นตามลำดับจากการเจริญสติปัฏฐาน ที่พิจารณานามรูปทั้งหลายล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตน เพราะนามรูปทั้งหลายล้วนตกอยู่ภายใต้อำนาจของไตรลักษณ์ เสมอเหมือนเท่ากันหมด เรียกปัญญาที่ขั้นนี้ว่า สัมมณญาณ ปัญญารู้อย่างต่อไปอีกว่า รูปนามล้วนเกิดขึ้นและดับไปทั้งหมด เรียกปัญญาที่ขั้นนี้ว่า อุทฺธัพพญาณ และเมื่ออุทฺธัพพญาณดับไปแล้ว แต่กิเลสที่ยังไม่ได้ดับไปโดยสมุทฺเทปหาน ทำให้เกิดวิปัสสนุกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งแก่ผู้ปฏิบัติ อาทิ โอภาส (แสงสีขาว) ญาณ (ความรู้) ปิติ (ความอิ่มใจ) ปัสสัทธิ (ความสงบ) สุข (ความสบายชุ่มชื่นใจ) อธิโมกษ์ (ความน้อมใจเชื่อ) ปิณฑะ (ความเพียร) อุปฺปฏฺฐาน (ความมั่นคง) อุเบกขา (ความวางเฉย) นิกันติ (ความยินดีคิดใจ) เมื่อปัญญาได้พิจารณาเห็นว่า วิปัสสนุกิเลสเหล่านี้เป็นสิ่งที่ควรละ และเป็นสิ่งไม่ใช่หนทางแห่งพระนิพพาน ปัญญาที่รู้ขั้นสัมมณญาณจนถึงอุทฺธัพพญาณ เป็นเหตุให้ปัญญาได้รู้ว่า เป็นทางหรือไม่ใช่ทางแห่งพระนิพพาน เรียกความบริสุทธิ์แห่งปัญญาทำให้นุคคลหมดจรจากกิเลสทั้งหลายขั้นนี้ว่า มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ^{๕๖}

เมื่อผู้ปฏิบัติเจริญวิปัสสนากรรม ผ่านวิปัสสนุกิเลสอย่างใดอย่างหนึ่งได้แล้ว ปัญญาที่เจริญไปพลยังขึ้นตามลำดับนับตั้งแต่พลอุทฺธัพพญาณ เห็นความเกิดดับของรูปและนาม โดยปราศจากวิปัสสนุกิเลสแล้ว ละอจเจตฺถิ ที่เห็นคิดว่าตายแล้วสูญ ภังคญาณ เห็นแต่ความดับของรูปและนาม ละสัสสตทิฏฐิ ที่เห็นคิดว่ารูปนามเที่ยง ภยคุปฺปฏฺฐานญาณ เกิดปัญญารู้แจ้งว่า รูปและนามนี้เป็นภัย ละสัญญาที่ไม่แจ้งในภัยทั้งหลาย อาทิ นวญาณ เกิดปัญญารู้แจ้งว่า รูปและนามนี้เป็นโทษ ละอัสสาทสัญญา สัญญาที่ยินดีในอารมณ์ต่าง ๆ นิพพิทาญาณ เกิดปัญญาเบื่อหน่ายในรูปนาม ละสัญญาที่เพติดเพลิน มุญฺจิตุกมยตาญาณ เกิดปัญญาอยากพ้นจากรูปและนาม ละการข้องในกาม ปฏิสังขยาญาณ เกิดปัญญาหาอุบายที่จะให้พ้นจากรูปนาม ละการยึดรูปนามโดยไม่ไตร่ตรอง สังขารุเบกขาญาณ เกิดปัญญาวางเฉยต่อรูปนาม ละการยึดโดยไม่วางเฉย อนุโลมญาณ คล้อยตามให้เห็นอริยสัจ ละการยึดโดยไม่คล้อยตามสัจจะ โคตรภูญาณ เกิดปัญญาแจ้งในพระนิพพาน เรียกความบริสุทธิ์หมดจรจากกิเลสทั้งหลายของปัญญาที่รู้เห็นทางปฏิบัติตรงสู่พระนิพพานอย่างถูกต้องโดยค้นหาและทิฏฐิไม่สามารถเข้าไปในอารมณ์ได้ว่า ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ^{๕๗} เรียกความรู้ความเข้าใจในสภาวะธรรมตั้งแต่สัมมณญาณ จนถึงอุทฺธัพพญาณุปฺปฏฺฐานญาณว่า ติรณปริยญา คือ กำหนดรู้ด้วยการพิจารณา

^{๕๕} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์, หน้า ๘๗๔.

^{๕๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๕/๔๑๕, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๖/๕๗, พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์, หน้า ๘๗๕., พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๒๐-๒๑.

^{๕๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๕/๔๑๕, พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์, หน้า ๑๐๔๐., พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๒๑.

ปัญญามีความเจริญยิ่งขึ้นจากการเจริญสติปัฏฐาน หรือจากการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน อย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่โคตรภูญาณ จิตได้ยึดเหนี่ยวพระนิพพานมาเป็นอารมณ์ มรรคญาณเกิดขึ้น ประหามกิเลสเป็นสมุจปหาน และยึดหน่วงพระนิพพานเป็นอารมณ์แล้ว รู้แจ้งแทงตลอดในอริยสัจ ๔ ด้วยสังขญาณ คือ หยั่งรู้อริยสัจว่า นี่ทุกข์ นี่สมุทัย นี่นิโรธ และนี่คือมรรค กิจจญาณ คือ ญาณหยั่งรู้ กิจ หมายถึง การหยั่งรู้กิจที่จะต้องทำในอริยสัจ ๔ แต่ละอย่างว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้ ทุกขสมุทัยควรละ นิโรธ หรือพระนิพพาน ควรทำให้แจ้ง อริยมรรคมีองค์ ๘ ควรทำให้เจริญ ไพบูลย์ และกตญาณ คือ ความหยั่งรู้ว่ากิจอันจะต้องทำในอริยสัจ ๔ แต่ละอย่างนั้นได้ทำเสร็จแล้ว แล้วทำลายอวิชชา กิเลส ตัณหา อุปาทาน และกำจัดสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ได้โดยเด็ดขาดเป็นสมุจเฉตปหาน ปัญญาที่ละสังโยชน์ได้ในระดับนี้เรียกว่า โสดาปัตติมรรค หรือปัญญาที่สามารถละ ละราคะ โทสะ โมหะ ส่วนหยาบๆ ให้เบาบาง เรียกว่า สกทาคามีมรรคญาณ หรือปัญญาที่สามารถละราคะ และโทสะส่วนละเอียดได้ เรียกว่า อนาคามีมรรคญาณ และปัญญาที่สามารถละรูป ราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะและอวิชชาได้โดยเด็ดขาด เรียกว่า อรหัตตมรรคญาณ จากนั้นผลญาณ หน่วงเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ โดยเกิดขึ้นเป็นลำดับต่อจากมรรคจิต เสวยอารมณ์พระนิพพาน ตามลำดับแห่งมรรคญาณ ปัจจเวกขณญาณ พิจารณามรรคญาณ ที่ตนละกิเลสได้เด็ดขาดแล้ว พิจารณาผลญาณ ความสุขที่ได้รับจากการละกิเลสได้แล้ว และพิจารณาพระนิพพาน ซึ่งเป็นความสุขที่ปราศจากกิเลสทั้งหลายครอบงำ ความบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลสทั้งหลายของปัญญาที่รู้แจ้งใน สภาวธรรมขั้นนี้ เรียกว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ^{๔๘} อนึ่ง ความบริสุทธิ์ของปัญญานับตั้งแต่มีคัมภีร์คณญาณทัสสนวิสุทธิ จนถึงญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นการทำความเข้าใจรูปนามทั้งหลายเพื่อที่จะละ หรือพ้น ออกไปจากสังโยชน์ทั้งหลาย ซึ่งเรียกว่า ปหานปริณญา คือ การกำหนดรู้ด้วยการละ^{๔๙}

สำหรับข้อปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม หรือไตรสิกขาตามที่อธิบายดังกล่าวข้างต้นนั้น อริยมรรคมีองค์ ๘ หรือไตรสิกขา มีความหมายเดียวกันกับสติปัฏฐาน ๔ กล่าวคือ มหาสติปัฏฐาน หมวดกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน สงเคราะห์ในอธิศีลสิกขา มหาสติปัฏฐาน หมวดเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน และจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน สงเคราะห์ในอธิจิตตสิกขา และมหาสติปัฏฐาน หมวดัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน สงเคราะห์ในอธิปัญญาสิกขา^{๕๐}

^{๔๘} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์, หน้า ๑๑๓๕., พระสังฆมม โขติกะ ธรรมจริยะ, วิปัสสนากรรมฐาน, สรุปสาระจาก ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนานิยม ว่าด้วยทฤษฎีและการปฏิบัติ วิปัสสนากัมมัฏฐาน, หน้า ๕๑-๕๒.

^{๔๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๕/๔๑๕, พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดยสมเด็จพระพุทธาจารย์, หน้า ๑๐๕๕., พระสังฆมม โขติกะ ธรรมจริยะ, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๒๒.

^{๕๐} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๑๖-๓๑๗.

๔.๒ ปฏิจ্ঞสมุปบาทและการบรรลุธรรม

ปฏิจ্ঞสมุปบาทเป็นธรรมที่อธิบายสาเหตุแห่งทุกข์ และความดับทุกข์ในสังสารวัฏ กล่าวคือ ปฏิจ্ঞสมุปบาทฝ่ายอนุโลม จะอธิบายสาเหตุแห่งทุกข์ (สมุทัย) ในสังสารวัฏ และปฏิจ্ঞสมุปบาทฝ่ายปฏิโลม จะอธิบายถึงสาเหตุการดับทุกข์ (นิโรธ) หรือพระนิพพาน ในสังสารวัฏ และมีความสัมพันธ์การแนวทางการปฏิบัติดังนี้

๔.๒.๑ ปฏิจ্ঞสมุปบาทฝ่ายอนุโลม

ปฏิจ্ঞสมุปบาทฝ่ายอนุโลม คือ กระบวนการที่แสดงสาเหตุให้เกิดทุกข์ โดยมุ่งแสดงถึงเหตุปัจจัยทำให้สังสารวัฏวนเวียนไปอย่างไม่ขาดสาย เพราะมีเหตุคือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ฯลฯ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นเหตุทำให้เกิดความทุกข์ในสังสารวัฏ^{๑๑๑} ซึ่งความทุกข์เหล่านี้เกิดมาจากบุคคลมีความเข้าใจการปฏิบัติที่ผิด ๆ ที่เรียกว่า มิจฉาปฏิบัติ (การปฏิบัติผิด)^{๑๑๒} ได้แก่ บุคคลทั้งหลายผู้ไม่เคยฟังพระสัทธรรม และในผู้ปฏิบัติที่เจริญไปด้วยกุศลธรรม แต่ยังยินดีพอใจต่อความเป็นไปในกามสุคติภูมิ อรูปาวจรภูมิ และอรูปาวจรภูมิ หมายความว่า จิตของบุคคลยังประกอบไปด้วยกุศลธรรม มีทาน รักษาศีล เจริญสมาธิ ทั้งรูปฌานและอรูปฌาน ในบางขณะบุคคลเหล่านี้ก็หลุดพ้นจากกิเลสหยาบ ๆ ด้วยการสำรวมในศีล บ้าง หรือบางขณะก็หลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลายด้วยอำนาจแห่งฌานบ้าง แต่เมื่อใดบุคคลไม่สำรวมกาย วาจาด้วยการรักษาศีล หรือเสื่อมจากฌานสมาธิ อกุศลธรรมทั้งหลายก็เจริญงอกงามท่วมทับจิตอีกครั้ง ทั้งนี้เพราะบุคคลปฏิบัติยังไม่บรรลุถึงมรรคญาณ ยังตัดขาดจากอกุศลธรรมไม่ได้เด็ดขาด เป็นเหตุให้บุคคลจึงยังคงวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ ทั้งนี้เพราะบุคคลเหล่านี้ยังมีอวิชชาและตัณหาเป็นรากเหง้า

^{๑๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), *พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย*, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พลีธัม, ๒๕๕๕), หน้า ๕๑๗.

^{๑๑๒} การปฏิบัติที่ผิด ที่เรียกว่า มิจฉาปฏิบัติ หรือธรรมที่ไม่ประเสริฐ^{๑๑๓} มิจฉาปฏิบัติมีหลักการปฏิบัติ ๘ ประการ ได้แก่ ๑. มิจฉาทิฎฐิ ความเห็นผิดจากหลักกุศลกรรมบถ ซึ่งเป็นความเห็นที่ไม่นำไปสู่ความพ้นทุกข์ ๒. มิจฉาสังกัปปะ การดำริผิดเป็นไปในอกุศลธรรมทั้งหลาย ๓. มิจฉาวาจา การกล่าววาจาผิด ได้แก่ วจีทุจริต ๔. มิจฉากัมมันตะ กระทำผิด ได้แก่ กายทุจริต ๕. มิจฉาอาชีวะ การเลี้ยงชีพผิด ๖. มิจฉาวายามะ ความพยายามผิด ๗. มิจฉาสติ การระลึกผิด ได้แก่ ความระลึกถึงเรื่องราวที่ล่วงไปแล้ว หรือระลึกถึงการได้ทรัพย์ศ ธรรมเจริญในทางอกุศล เป็นเหตุให้นำมาซึ่งกิเลสทั้งหลาย ๘. มิจฉาสมาธิ การตั้งจิตไว้ผิด ได้แก่ ตั้งจิตเพ่งเล็ง จดจ่อในกามราคะ พยาบาท หรือเจริญสมาธิแล้ว หลงเพลิน หมกมุ่นและนำไปใช้ผิดทาง ไม่เป็นไปเพื่อความหลุดพ้น - ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๑๕/๒๒๔, ต.บ. (ไทย) ๑๗/๘๔/๑๔๖, ต.ม. (ไทย) ๑๕/๑๘/๒๑.

ของขันธสันดาน ซึ่งสังขารปรุงแต่งจิตให้เป็นบุญและบาปอยู่เสมอ ๆ เมื่อวิชายังคงมีอยู่ปฏิบัติสมุปบาทฝ่ายอนุโลมจึงวนเวียนไปไม่รู้จบ

อนึ่ง การปฏิบัติเหล่านี้จะพอกพูนวิชา ปรุงแต่งจิตให้เป็นบุญอกิสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี) อกุญญาภิสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว) อนณฺชาภิสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคงไม่หวั่นไหว คือ ฌานสมาบัติ)^{๑๐๓} อกิสังขารทั้งหลายเหล่านี้ปรารภถึงวิญญูสังสาร ได้แก่ กามภพ รูปภพและอรุภพ โดยที่สุคปฏิบัติถึงอกุญญา ๕ สมาบัติ ๘ ทั้งหมดเหล่านี้เป็นไปเพื่อสังสารวิญญูเป็นสำคัญ เพราะความไม่บริบูรณ์ด้วยอินทรีย์ ยังกระทำการที่เป็นเหตุปัจจัยให้อวิชชาเกิดขึ้นอยู่^{๑๐๔}

๔.๒.๒ ปฏิกิจสมุปบาทฝ่ายปฏิโลม

ปฏิกิจสมุปบาทฝ่ายปฏิโลม คือ กระบวนดับเหตุปัจจัยที่จะทำให้ความทุกข์ดับ รวมถึงพระนิพพานที่เป็นภาวะดับทุกข์ หรือภาวะไร้ทุกข์^{๑๐๕} ซึ่งมีความสัมพันธ์ระหว่างเหตุปัจจัยต่างๆ เมื่อพูดถึงความดับทุกข์ ก็คือ การดับเหตุปัจจัยทั้งหลายโดยตรง เป็นเรื่องของการกำจัดสิ้นเชิงที่เหตุปัจจัยนั้นๆ^{๑๐๖} หรือพระนิพพาน ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา

พระโสภณเถระ ได้อธิบายลักษณะนิพพานที่ปราศจากสังขารปรุงแต่ง ไว้ในหนังสือ วิปัสสนานัย เล่ม ๒ ความว่า พระนิพพานมีลักษณะ ๕ ประการ ได้แก่ ๑. ความไม่เกิดขึ้นเป็นสังขาร ๒. ความไม่ดำเนินไปอย่างต่อเนื่องเพื่อเป็นสังขาร ๓. ความไม่มีนิมิตให้เป็นสังขาร ๔. ความไม่ชวนขยายให้เป็นสังขาร ๕. ความไม่เกิดใหม่^{๑๐๗}

สภาวะพระนิพพานเมื่ออธิบายโดยความดับของเหตุปัจจัยแล้ว พระนิพพานมีสภาวะ ๕

^{๑๐๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๘.

^{๑๐๔} อวิชชาเป็นปัจจัยจึงปรากฏ อวิชชาคืออาหาร คือ นิวรณ์ ๕ นิวรณ์ ๕ มีอาหาร คือ ทุจริต ๓ ทุจริต ๓ มีอาหาร คือการไม่สำรวมอินทรีย์ การไม่สำรวมอินทรีย์มีอาหาร คือความไม่มีสติสัมปชัญญะ ความไม่มีสติสัมปชัญญะมีอาหาร คือการมนสิการโดยไม่แยกคาย การมนสิการโดยไม่แยกคายมีอาหาร คือความไม่มีศรัทธา ความไม่มีศรัทธามีอาหาร คือการไม่ฟังสัทธรรม การไม่ฟังสัทธรรมมีอาหาร คือการไม่คบสัตบุรุษ การไม่คบสัตบุรุษ ย่อมเป็นเหตุทำให้ไม่ฟังสัทธรรม การไม่ฟังสัทธรรม ย่อมทำให้ไม่มีศรัทธา ความไม่มีศรัทธา ย่อมไม่ทำการมนสิการโดยไม่แยกคาย การไม่ทำการมนสิการโดยไม่แยกคาย ย่อมทำให้ไม่มีสติสัมปชัญญะ ความไม่มีสติสัมปชัญญะ ย่อมทำให้ไม่สำรวมอินทรีย์ ความไม่สำรวมอินทรีย์ ย่อมทำให้ทุจริต ๓ ทุจริต ๓ ย่อมทำให้นิวรณ์ ๕ นิวรณ์ ๕ ย่อมทำให้อวิชชาเกิดขึ้นได้อย่างบริบูรณ์ - อจ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๔-๑๓๕.

^{๑๐๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, หน้า ๕๑๔.

^{๑๐๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๕.

^{๑๐๗} โสภณมหาเถระ (มหาสิสขคอ), **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**, หน้า ๔๗๓-๔๗๔.

อย่าง คือ

๑. ธรรมชาติไม่เกิดขึ้น ไม่มีขึ้น ไม่ถูกเหตุปัจจัยกระทำ ไม่ถูกปรุงแต่งมีอยู่
๒. ธรรมชาติไม่เกิดขึ้น ไม่มีขึ้น ไม่ถูกเหตุปัจจัยกระทำ ไม่ถูกปรุงแต่งจะมีอยู่
๓. ความหลุดพ้นจากธรรมชาติที่เกิดขึ้น มีขึ้น ถูกเหตุปัจจัยกระทำจะไม่ปรากฏ
๔. ก็เพราะธรรมชาติไม่เกิดขึ้น ไม่มีขึ้น ไม่ถูกเหตุปัจจัยกระทำ ไม่ถูกปรุงแต่งมีอยู่
๕. ความหลุดพ้นจากธรรมชาติที่เกิดขึ้น มีขึ้น ถูกเหตุปัจจัยกระทำ ถูกปรุงแต่งจึงปรากฏ

สภาวะพระนิพพานทั้ง ๕ ประการเหล่านี้ หมายความว่า นิพพาน คือ เป็นสภาวะที่ปราศจากความเกิดขึ้นของรูปนาม ไม่มีความปรากฏของรูปนาม ไม่มีเหตุปัจจัย คือ กรรม จิต อุตฺต และอาหารกระทำให้เกิดขึ้น และไม่ถูกเหตุปัจจัยดังกล่าวปรุงแต่งให้มีลักษณะแตกต่างกัน^{๑๑๔} ตลอดทั้งพระนิพพาน ไม่ใช่สมมติบัญญัติที่รู้ได้ด้วยการตรึกนึกคิด เป็นสภาวะที่ไม่ปรากฏชัดเหมือนสมมติบัญญัติ เป็นสภาวะที่ไม่สามารถรู้เห็นได้ด้วยปัญญาปกติที่เกิดจากการเรียนรู้ (สุตมยปัญญา) หรือเกิดจากการคิดรู้ (จินตมยปัญญา) และเป็นสิ่งที่บัญญัติผู้เจริญวิปัสสนาบรรลุมรรคญาณและผลญาณแล้วจึงจะเห็นแจ้งประจักษ์^{๑๑๕}

สภาวะดับจากเหตุปัจจัยทั้งหลายเหล่านี้ บุคคลสามารถเห็นประจักษ์ได้ ก็ได้ชื่อว่า บรรลุธรรม หรือปฏิจาสมุปบาทนิโรธ อย่างไรก็ตาม ปฏิจาสมุปบาทนิโรธเหล่านี้มีความสัมพันธ์กันการดับของเหตุปัจจัยต่าง ๆ โดยตรง คือ การดับเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่ก่อให้เกิดทุกข์ ดังนั้น บุคคลจะเข้าถึงความดับแห่งเหตุปัจจัยได้จะต้องเกิดจากการปฏิบัติที่ถูกต้อง ที่เรียกว่า สัมมาปฏิบัติ หรือธรรมที่ประเสริฐ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งประกอบด้วยแนวทางการปฏิบัติที่ถูกต้อง ๘ ประการ ได้แก่ ๑) สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ ๒) สัมมาสังกัปปะ การดำริชอบ ๓) สัมมาวาจา การเจรจาชอบ ๔) สัมมากัมมันตะ การกระทำชอบ ๕) สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ ๖) สัมมาวายามะ ความพยายามชอบ ๗) สัมมาสติ การระลึกชอบ ๘) สัมมาสมาธิ การตั้งจิตชอบ^{๑๑๖} ซึ่งสัมมาปฏิบัติเหล่านี้เป็นเหตุปัจจัยให้ปัญญาเจริญไปพลุลย์แต่ฝ่ายเดียว ที่สุดสามารถเข้าถึงการบรรลุธรรม

๔.๒.๓ ปฏิจาสมุปบาทกับการบรรลุธรรม

อนึ่ง ปฏิจาสมุปบาทฝ่ายปฏิโลมจึงมีความเกี่ยวข้องกับการบรรลุธรรม ในฐานะที่เป็นกระบวนการของเหตุปัจจัยที่ทำให้เข้าถึงการบรรลุธรรม โดยกระบวนการของเหตุปัจจัยเหล่านี้จะเริ่มค้น

^{๑๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๐.

^{๑๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕๕.

^{๑๑๖} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓/๕, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๒๓/๒๕.

ตั้งแต่บุคคลมีเจตนาจะปฏิบัติธรรมด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘ หรืออริสัจสี่ อริจิตตสิกขา อริจิตตสิกขาและอริปัญญสิกขา หรือการเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐานโดยมีศีลที่อบรมมาดีแล้วเป็นบาทฐาน โดยมีอารมณ์ในการพิจารณา คือ รูปนาม รูปนามเหล่านี้หากบุคคลพิจารณาโดยความเป็นกอง หมู่ของรูปและนาม เรียกว่า ขั้น ๕ หรือพิจารณาโดยความเป็นรอยต่อเชื่อมแห่งความรู้ เรียกว่า อายุตนะ ๒ หรือพิจารณาโดยความเป็นลักษณะเฉพาะของสภาวะธรรม เรียกว่า ธาตุ ๑๘ หรือพิจารณาโดยความเป็นใหญ่ของสภาวะธรรม เรียกว่า อินทรีย์ ๒๒ หรือพิจารณาโดยความเป็นเหตุที่ทำให้ผลเกิดขึ้น เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท หรือพิจารณาสภาวะธรรมโดยความเป็นความทุกข์ สาเหตุแห่งทุกข์ และการออกจากทุกข์ เรียกว่า อริยสัจ ๔ การพิจารณาเหล่านี้ก็มีความหมายเดียวกัน คือ กำหนดรู้รูปนาม

สำหรับประเด็นของปฏิจจสมุปบาทกับการบรรลุนิพพาน มุ่งศึกษาการกำหนดรู้รูปนามโดยพิจารณาการอาศัยซึ่งกันและกันของเหตุปัจจัยในรูปนาม เป็นเหตุให้ปัญญาเจริญไปโดยลำดับ กล่าวคือ สติปัญญาที่เริ่มต้นรู้จักการรักษาศีลให้บริสุทธิ์ เป็นเหตุให้กายวาจาบริสุทธิ์ปราศจากบาปอกุศลหยาบ ๆ ต่อมาปัญญาเริ่มทำความรู้จักกับบาปอกุศลที่อยู่ภายในจิต สามารถที่จะระงับบาปอกุศลทั้งหลายไม่ให้เกิดขึ้นได้ชั่วคราวจากการเจริญสมณกรรมฐาน จนกระทั่งสมาธิเกื้อกูลต่อปัญญาให้เจริญไปโดยลำดับด้วยการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน สามารถละอกุศลได้ชั่วขณะที่มีสติระลึกรู้เท่าทัน จนกระทั่งสติปัญญาก่อกำเนิดสามารถชำระถอนอสังขารอยู่ในขั้นสันดานได้เด็ดขาด ปัญญาชนิดนี้เรียกว่า มรรคญาณ หรือการบรรลุนิพพาน อรรถาธิบายที่เกี่ยวข้องกับการพิจารณาเหตุปัจจัย หรือการพิจารณารูปนามโดยความเป็นปฏิจจสมุปบาทจนถึงการบรรลุนิพพานนั้น ที่ปรากฏทั้ง ๒ ส่วน คือ ความเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกันระหว่างอริยมรรคมีองค์ ๘ ในแต่ละข้อ และผลหรือปัญญาที่เกิดขึ้นจากอริยมรรคมีองค์ ๘

ภิกษุทั้งหลาย วิชา (ความรู้แจ้ง) เป็นประธานแห่งการเข้าถึงกุศลธรรมทั้งหลาย หิริ (ความละอายบาป) และ โอตตัปปะ (ความเกรงกลัวบาป) ก็มีตามมาด้วย

๑. ผู้มีวิชาเห็นแจ้ง ย่อมมีสัมมาทิฐิ (เห็นชอบ)
๒. ผู้มีสัมมาทิฐิ ย่อมมีสัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ)
๓. ผู้มีสัมมาสังกัปปะ ย่อมมีสัมมาวาจา (เจรจาชอบ)
๔. ผู้มีสัมมาวาจา ย่อมมีสัมมากัมมันตะ (กระทำชอบ)
๕. ผู้มีสัมมากัมมันตะ ย่อมมีสัมมาอาชีวะ (เลี้ยงชีพชอบ)
๖. ผู้มีสัมมาอาชีวะ ย่อมมีสัมมาวายามะ (พยายามชอบ)
๗. ผู้มีสัมมาวายามะ ย่อมมีสัมมาสติ (ระลึกชอบ)

๘. ผู้มีสัมมาสติ ย่อมมีสัมมาสมาธิ (ตั้งจิตมั่นชอบ)^{๑๑๑}

จากพุทธพจน์ข้างต้น พุทธทาสภิกขุ ได้อธิบายไว้ในหนังสือ อิทปปัจจยตา ความว่า ข้อแรกของอริยมรรค คือ สัมมาทิฐิ ความรู้ ความเห็น ความเชื่อ ความเข้าใจถูกต้อง เรียกว่า สัมมาทิฐิ เพราะความรู้ ความเชื่อ ความเห็น ความเข้าใจถูกต้อง ก็สิ่งที่เรียกว่า สัมมาทิฐินี้ มันเกิดขึ้นเองลอย ๆ ไม่ได้ จะต้องมีการกระทำที่ถูกต้อง จึงจะมีสัมมาทิฐิขึ้นมาได้ เพราะฉะนั้น แม้ส่วนนี้ก็เป็นปัจจัยสมุปบาท กล่าวคือ พอเกิดสัมมาทิฐิแล้ว สัมมาทิฐิก็เป็นเหตุให้เกิดสัมมาสังกัปปะได้ เพราะว่ามีความรู้ ความเข้าใจถูกต้อง เราก็คิดนึกใฝ่ฝัน ประารถนาใฝ่ฝันถูกต้อง ที่เรียกว่า สัมมากัมโป ระหว่างสองสิ่งนี้ ก็เป็นปัจจัยสมุปบาทอาการหนึ่ง

เมื่อมีสัมมาทิฐิ ความรู้ความเข้าใจ ความเชื่อถูกต้อง ก็มีการพุดจาถูกต้อง มีการทำงานถูกต้อง มีการหาเลี้ยงชีวิตถูกต้อง ทุก ๆ คู่ในอริยมรรคเป็นปัจจัยสมุปบาท แล้วก็รู้จักทำความเพียรถูกต้อง ทำสติถูกต้อง ทำสมาธิถูกต้องไปตามลำดับ เพราะมีสัมมาทิฐิ ความรู้เข้าใจถูกต้อง เราก็มีสมาธิถูกต้อง เมื่อสมาธิถูกต้อง สภาพธรรมเหล่านี้ก็จะย้อนกลับหลังมาส่งเสริมสัมมาทิฐิ ให้สัมมาทิฐิมีกำลังยิ่งขึ้น การย้อนหลังอย่างนี้ก็เป็นปัจจัยสมุปบาท ความเพียร และอริยมรรคอื่นๆ ก็ย้อนหลังมาสนับสนุนให้สัมมาทิฐิก้าวหน้าต่อไปอีก ซึ่งย้อนหลังได้ทุกข้อ เท่ากับที่เป็นอิทัปปัจจยตาออกไปทางหน้าได้ทุกข้อ และเป็นอิทัปปัจจยตาที่ส่งเสริมกันเป็นกลุ่ม แยกแทบจะไม่ออกแล้วแต่ว่าจะมองกันไปไหน^{๑๑๒} และมรรคมืองค์ ๘ เหล่านี้ คือ หนทางดับทุกข์ก็เป็นไปตามกฎอิทัปปัจจยตา ก็คือ ความถูกต้องทั้ง ๘ ประการนี้ ทำให้จิตเกิดอวิชชาไม่ได้ ซึ่งเป็นจุดๆ หนึ่งที่จะต้องสังเกตดูว่า ถ้าเรามีมรรคมืองค์ ๘ ความถูกต้อง ๘ ประการ คือ ความรู้ ความเห็น ความเข้าใจที่ถูกต้อง ความปรารถนา ความใฝ่ฝันอะไรนี้ถูกต้อง การพุดจาก็ถูกต้อง การงานก็ถูกต้อง เลี้ยงชีวิตก็ถูกต้อง ความพากเพียรก็ถูกต้อง สติก็ถูกต้อง สมาธิก็ถูกต้องแล้ว ความถูกต้องเหล่านี้มันทำให้อวิชชาเกิดไม่ได้ นี่คือ ปัจจัยสมุปบาทฝ่ายนิโรธวาร อวิชชาจะไม่เกิดขึ้น เพราะว่าอวิชชาเกิดไม่ได้ หรือดับไป จึงเท่ากับดับอยู่เรื่อยไป จึงไม่เกิดทุกข์

หรือถ้าจะกล่าวให้แคบลงไป มรรคมืองค์ ๘ ที่กำลังปฏิบัติอยู่นี้ เป็นเหตุปัจจัยทำให้เกิดวิปัสสนาญาณต่างๆ ตามลำดับ จนเกิดมรรค ผล ตามกฎเกณฑ์ของอิทัปปัจจยตา วิปัสสนา หมายความว่า ญาณที่มันจะเจาะแทงกิเลสได้ อริยมรรคมืองค์ ๘ เหล่านี้มันจะเกิดเป็นวิปัสสนาญาณตามกฏเกณฑ์ของอิทัปปัจจยตา แรงขึ้น ๆ จนมันเจาะแทงกิเลส หรือว่าเผากิเลส หรือทำลายกิเลสให้หมดไป เรียกว่า มรรคมืองค์ ๘ ทำให้เกิดปัจจัยสมุปบาทนิโรธวาร ทำให้การเกิดขึ้นไม่ได้แห่งอวิชชา สังขาร

^{๑๑๑} ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑/๒.

^{๑๑๒} พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, หน้า ๔๘๔-๔๘๕.

วิญญาณ นามรูป ที่มีอุปาทานก็ไม่เกิด ฉะนั้น ก็ไม่เกิดทุกข์^{๑๓๓} ความดับแห่งอวิชชาทำให้เกิดความดับแห่งสังขาร ความดับแห่งสังขาร ทำให้เกิดความดับแห่งวิญญาณ ความดับแห่งวิญญาณ ทำให้เกิดความดับแห่งนามรูป ความดับแห่งนามรูป ทำให้เกิดความดับแห่งอายตนะ ฯลฯ นี่เมื่อเกิดความดับแล้วเหตุปัจจัยก็จะดับ ดับ ดับลงไป ก็เรียกได้ว่า ปฏิจจสมุปบาท ทั้ง ๆ ที่คำนี้มันแปลว่า อาศัยกันเกิดขึ้น เดียวนี้ความดับเกิดขึ้น^{๑๓๔}

นิชชรสุตระ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าแสดงถึงบุคคลผู้ปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ จนมีความเจริญไปพลุลแล้วจะเป็นเหตุปัจจัยให้อวิชชา หรือบาปอกุศลทั้งหลายดับไป เลื่อนไป มากขึ้นไป ตามลำดับ ความทุกข์ของบุคคลก็มีน้อยลงไปตามลำดับ จนกระทั่งความทุกข์ไม่มี ที่เรียกว่า พระนิพพาน หรือวิมุตติ ทั้งนี้ก็เพราะมีวิชาเกิดแทนที่อวิชชา และรู้แจ้งทั่วถึงในสภาวะธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริงทั้งในระดับศีล สมาธิ และปัญญา กระบวนการของเหตุปัจจัยมีการเกี่ยวเนื่องกันและกันดังต่อไปนี้

เมื่อมีสัมมาทิฐิ มิจาทิฐิย่อมเสื่อมไป บาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้น เพราะมิจาทิฐิเป็นปัจจัยย่อมเสื่อมไป และกุศลธรรมเป็นอันมากย่อมถึงความเจริญเต็มที่ เพราะสัมมาทิฐิเป็นปัจจัย

เมื่อมีสัมมาสังกัปปะ มิจาสังกัปปะย่อมเสื่อมไป บาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้น เพราะมิจาสังกัปปะเป็นปัจจัยย่อมเสื่อมไป และกุศลธรรมเป็นอันมากย่อมถึงความเจริญเต็มที่ เพราะสัมมาสังกัปปะเป็นปัจจัย

เมื่อมีสัมมาวาจา มิจาวาจาย่อมเสื่อมไป บาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะมิจาวาจาเป็นปัจจัยย่อมเสื่อมไป และกุศลธรรมเป็นอันมากย่อมถึงความเจริญเต็มที่ เพราะสัมมาวาจาเป็นปัจจัย

เมื่อมีสัมมากัมมันตะ มิจากัมมันตะย่อมเสื่อมไป บาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้น เพราะมิจากัมมันตะเป็นปัจจัยย่อมเสื่อมไป และกุศลธรรมเป็นอันมากย่อมถึงความเจริญเต็มที่ เพราะสัมมากัมมันตะเป็นปัจจัย

เมื่อมีสัมมาอาชีพะเป็นปัจจัย มิจาอาชีพะย่อมเสื่อมไป บาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะมิจาอาชีพะเป็นปัจจัยย่อมเสื่อมไป และกุศลธรรมเป็นอันมากย่อมถึงความเจริญเต็มที่ เพราะสัมมาอาชีพะเป็นปัจจัย

^{๑๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๕.

^{๑๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘๗-๔๘๘.

เมื่อมีสัมมาวายามะ มิจจาวายามะย่อมเสื่อมไป บาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะมิจจาวายามะเป็นปัจจัยย่อมเสื่อมไป และกุศลธรรมเป็นอันมากย่อมถึงความเจริญเต็มที่เพราะสัมมาวายามะเป็นปัจจัย

เมื่อมีสัมมาสติ มิจจาสติย่อมเสื่อมไป บาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะมิจจาสติเป็นปัจจัยย่อมเสื่อมไป และกุศลธรรมเป็นอันมากย่อมถึงความเจริญเต็มที่เพราะสัมมาสติเป็นปัจจัย

เมื่อมีสัมมาสมาธิ มิจจาสมาธิย่อมเสื่อมไป บาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะมิจจาสมาธิเป็นปัจจัยย่อมเสื่อมไป และกุศลธรรมเป็นอันมากย่อมถึงความเจริญเต็มที่เพราะสัมมาสมาธิเป็นปัจจัย

เมื่อมีสัมมาญาณะ มิจจญาณะย่อมเสื่อมไป บาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะมิจจญาณะเป็นปัจจัยย่อมเสื่อมไป และกุศลธรรมเป็นอันมากย่อมถึงความเจริญเต็มที่เพราะสัมมาญาณะเป็นปัจจัย

เมื่อมีสัมมาวิมุตติ มิจจวิมุตติย่อมเสื่อมไป บาปอกุศลธรรมเป็นอันมากที่เกิดขึ้นเพราะมิจจวิมุตติเป็นปัจจัยย่อมเสื่อมไป และกุศลธรรมเป็นอันมากย่อมถึงความเจริญเต็มที่เพราะสัมมาวิมุตติเป็นปัจจัย^{๑๑๕}

เพื่อให้มองเห็นภาพการก้าวจากกระบวนการของธรรมชาติในนิโรธ ออกมาสู่การปฏิบัติของมนุษย์ในมรรคชัดเจนขึ้น อาจเขียนให้ดูได้ดังนี้

ปฏิจตุสมุปบาทฝ่ายนิโรธ : ดับอวิชชา-->ดับสังขาร-->ดับวิญญาน-->ดับนามรูป-->ดับสพายตนะ-->ดับผัสสะ-->ดับเวทนา-->ดับตัณหา-->ดับอุปาทาน-->ดับภพ-->ดับชาติ-->ชรา มรณะ โสกะ ปริเทว ทุกข โทมนัส อุปายาส = ดับทุกข์

อริยมรรคมีองค์ ๘ : สัมมาทิฐิ + สัมมาสังกัปปะ + สัมมาวาจา + สัมมากัมมันตะ + สัมมาอาชีวะ + สัมมาวายามะ + สัมมาสติ + สัมมาสมาธิ --> ความดับทุกข์

อริยมรรคมีองค์ ๘ หรือสัมมาปฏิบัติ : อวิชชาดับ-->สังขารดับ-->วิญญานดับ-->นามรูปดับ-->สพายตนะดับ-->ผัสสะดับ-->เวทนาดับ-->ตัณหาดับ-->อุปาทานดับ-->ภพดับ-->ชาติดับ-->ชรา มรณะดับ โสกะดับ ปริเทวดับ ทุกข์ดับ โทมนัสดับ อุปายาสดับ = ความทุกข์ดับ^{๑๑๖}

อุปนิสสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงความทุกข์ในสังสารวัฏของบุคคล ซึ่งบีบคั้นทำให้บุคคลน้อมจิตมาศรัทธา เชื่อมั่นในพระรัตนตรัย และเป็นเหตุให้บุคคลน้อมกายและจิตเพื่อเจริญสมณะและวิปัสสนากรรมฐาน จนสามารถเข้าถึงการบรรลุธรรม สำเร็จเป็นพระอริยบุคคลหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลาย ซึ่งกระบวนการของเหตุปัจจัยมีการเกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกันตามลำดับดังต่อไปนี้

^{๑๑๕} อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๐๖/๒๔๘-๒๔๙.

^{๑๑๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม (ฉบับขยายความ), หน้าที่ ๕๑๗.

ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ สังขารทั้งหลายมีอวิชชาเป็นที่อาศัย วิญญาณมีสังขารเป็นที่อาศัย นามรูปมีวิญญาณเป็นที่อาศัย สฬายตนะมีนามรูปเป็นที่อาศัย ผัสสมีสฬายตนะเป็นที่อาศัย เวทนามีผัสสะเป็นที่อาศัย ตัณหามีเวทนาเป็นที่อาศัย อุปาทานมีตัณหาเป็นที่อาศัย ภพมีอุปาทานเป็นที่อาศัย ชาติมีภพเป็นที่อาศัย ทุกข์มีชาติเป็นที่อาศัย

ศรัทธามีทุกข์เป็นที่อาศัย ปราโมทย์มีศรัทธาเป็นที่อาศัย ปิติมีปราโมทย์เป็นที่อาศัย ปัสสัทธิมีปิติเป็นที่อาศัย สุขมีปัสสัทธิเป็นที่อาศัย สมารมีสุขเป็นที่อาศัย ยถาภูตญาณทัสสนะมีสมาธิเป็นที่อาศัย นิพพิทามียถาภูตญาณทัสสนะเป็นที่อาศัย วิราคะมีนิพพิทาเป็นที่อาศัย วิมุตติมีวิราคะเป็นที่อาศัย ขยญาณมีวิมุตติเป็นที่อาศัย^{๑๑๗}

กระบวนการของเหตุปัจจัยในปฏิจสมุปบาทที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ จนเข้าถึงการบรรลุธรรม ซึ่งสามารถสรุปเหตุปัจจัยสั้น ๆ ดังต่อไปนี้ อวิชชา-->สังขาร-->วิญญาณ-->นามรูป-->สฬายตนะ-->ผัสสะ-->เวทนา-->ตัณหา-->อุปาทาน-->ภพ-->ชาติ-->ทุกข์-->ศรัทธา-->ปราโมทย์-->ปิติ-->ปัสสัทธิ-->สุข-->สมาธิ-->ยถาภูตญาณทัสสนะ-->นิพพิทา-->วิราคะ-->วิมุตติ-->ขยญาณ^{๑๑๘}

พุทธพจน์ดังกล่าวข้างต้น พระพุทธเจ้าตรัสถึง สิ่งที่ต้องอาศัยซึ่งกันและกันโดยตั้งต้นด้วยอวิชชา ตามนัยของปฏิจสมุปบาทอย่างที่เราทราบกันคืออยู่แล้วว่า อวิชชาทำให้เกิดสังขาร สังขารทำให้เกิดวิญญาณ วิญญาณทำให้เกิดนามรูป นามรูปทำให้เกิดอายตนะ อายตนะทำให้เกิดผัสสะ ผัสสะทำให้เกิดเวทนา ตัณหาทำให้เกิดอุปาทาน อุปาทานทำให้เกิดภพ ภพทำให้เกิดชาติ ชาติทำให้เกิดชรา มรณะ คือ ให้เกิดทุกข์ เหล่านี้รู้คืออยู่แล้ว จากนั้นพระองค์ทรงแสดงต่อว่า

ความทุกข์เป็นเหตุให้เกิดสัทธา เพราะมีความทุกข์ ไม่มีทางไปไหนจึงวิ่งมาสัทธาในพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ เพราะความทุกข์บีบคั้นจึงไปหาพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ แล้วก็มีสัทธาในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ นี้พระพุทธเจ้าตรัสว่า ความทุกข์นี้ทำให้สัทธา

สัทธา ทำให้เกิดปราโมทย์ สบายใจ คนเราเชื่อตัวเอง ไม่ไว้ใจตัวเองแล้วจะหาความสุขไม่ได้ นอนไม่หลับ เพราะมีสัทธาจึงแน่ใจ จึงพอใจ สบายใจ หรือพอจะนอนหลับ นี่คือสัทธาทำให้เกิดปราโมทย์

^{๑๑๗} วิราคะ หมายถึง มรรค คือ ธรรมเครื่องกำจัดกิเลส, นิพพิทา หมายถึง นิพพิทาญาณ ญาณที่พิจารณาเห็นสังขารว่ามีโทษจนเกิดความเบื่อหน่าย, ยถาภูตญาณทัสสนะ หมายถึง ญาณที่พิจารณาเห็นสังขารตามความเป็นจริง, ปัสสัทธิ คือ ธรรมที่สงบระงับความกระวนกระวาย, อันเป็นปัจจัยแห่งความสุขที่เป็นเบื้องต้นแห่งสมาธิที่แน่วแน่, วิมุตติ คือ ความหลุดพ้น, ขยญาณ คือ ความหยั่งรู้ว่าสิ้นอาสวะกิเลส หรือบรรลุสำเร็จเป็นพระอรหันต์ - ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๓/๔๒-๔๓, พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม (ฉบับขยายความ), หน้า ๕๑๘.

^{๑๑๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม (ฉบับขยายความ), หน้า ๕๑๘.

ปีติ เป็นเหตุให้เกิดปีสัทธา คือ จะสงบระงับจนเข้าสู่ปุโรชา

ปีสัทธา ทำให้เกิดความสุข ปีสัทธามีได้เท่าไร ก็จะทำให้เกิดความรู้สึกที่เป็นสุขเท่านั้น
ความสุขตามแบบนี้ ไม่ใช่ความสุขที่เกิดทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ความสุขตามแบบนี้เกิดมาจาก
ความสงบภายใน

ความสุข ทำให้เกิดสมาธิ ความสุขที่ได้มาโดยลำดับแบบนี้เท่านั้นจะทำให้เกิดสมาธิ ความสุข
ทางเนื้อหนังไม่ทำให้เกิดสมาธิได้ แล้วจะกลายเป็นข้าศึกไปเสียอีก

สมาธิ ทำให้เกิดญาณทัสสนะ เห็นทุกสิ่งตามที่เป็นจริง ซึ่งเห็นได้ชัดว่า ถ้ามีสมาธิ
จิตก็จะเห็นธรรมตามที่เป็นจริง

ญาณทัสสนะ ทำให้เกิดนิพพิทา เกิดความเอือมระอาต่อสังขารทั้งปวง เกิด
เอือมระอาในปัญจอุปาทานนักษัตร หรือสังขารทั้งปวง แล้วความที่เคียดแค้น เกลียดมันถึมัน ถึมัน ฝุ้งตัว
เข้าไป ก็จะถอยกลับ

นิพพิทา ทำให้เกิดวิราคะ คือ การถอย หรือคลายจากความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งที่เคียดแค้น
ด้วยอุปาทานอยู่เป็นประจำ

วิราคะ ทำให้เกิดวิมุตติ คือ วิมุตตินี้โดยแท้ก็เป็นผลที่เป็นจุดหมายปลายทางอยู่แล้ว แต่ก็
ทำให้เกิดสิ่งอื่นต่อไปอีก

วิมุตติ ทำให้เกิดญาณรู้ความสิ้นอาสวะ ซึ่งเป็นอันเดียวกันกับวิมุตติญาณทัสสนะ คือ ญาณ
รู้ว่าเราวิมุตติแล้ว

เพราะวิมุตติแล้ว จนมีญาณรู้ว่า วิมุตติแล้ว หรือมีญาณในความสิ้นอาสวะแล้ว ก็มีภาวะ
แห่งพระนิพพานปรากฏ จบสิ้นจากกิเลสและทุกข์^{๑๑๕}

กัมมัตถิสสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงถึงบุคคลผู้คอยระมัดระวังรักษารักษาศีลของ
ตนให้บริสุทธิ์อยู่เสมอ ๆ นั้นจะเป็นเหตุปัจจัยเกื้อกูลให้เข้าถึงความดับสนิทของเหตุปัจจัย โดยบรรลु
อรหัตตมรรคสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ซึ่งกระบวนการเหตุปัจจัยมีลำดับการสืบต่อดังต่อไปนี้

อานนทศีลที่เป็นกุศลมีวิปปฏิสาร เป็นอานิสงส์

วิปปฏิสารมีปราโมทย์ เป็นอานิสงส์

ปราโมทย์มีปีติ เป็นอานิสงส์

ปีติมีปีสัทธา เป็นอานิสงส์

ปีสัทธามีสุข เป็นอานิสงส์

สุขมีสมาธิ เป็นอานิสงส์

สมาธิมีญาณทัสสนะ เป็นอานิสงส์

^{๑๑๕} พุทธทาสภิกขุ, อิทปปัจจยตา, หน้า ๕๑๔-๕๑๖.

ยถาภูตญาณทัสสนะมีนิพพิทาและวิราคะ เป็นอานิสงส์
 นิพพิทาและวิราคะมีวิมุตติญาณทัสสนะ เป็นอานิสงส์
 ศีลที่เป็นกุศลย่อมทำอรรถผลให้บริบูรณ์โดยลำดับอย่างนี้^{๑๒๐}

ตามนัยพุทธพจน์ เขียนให้ดูง่ายได้ดังนี้ กุศลศีล-->อวิปปฏิสาร-->ปราโมทย์-->ปีติ-->
 ปัสสัทธิ-->สุข-->สมาธิ-->ยถาภูตญาณทัสสนะ-->นิพพิทา-->วิราคะ-->วิมุตติญาณทัสสนะ^{๑๒๑}

เหตุปัจจัยที่สืบทอดกันเป็นสายดังกล่าวข้างต้น ที่ตั้งต้นจากความรู้ของศีล เป็นเหตุ
 ให้ชีวิตดำรงอยู่อย่างปกติสุข ไม่เดือดร้อนใจเพราะเหตุเนื่องมาจากอกุศลกรรมทางกาย และทางวาจา
 จิตของบุคคลจึงมีความปลื้มใจ (ปราโมทย์) อิ่มใจ (ปีติ) กายและใจมีความสงบ(ปัสสัทธิ) จิตเมื่อสงบ
 จากอกุศลหยาบๆ ทางกายและทางวาจาเบื้องต้นแล้ว เป็นเหตุให้สะดวกสบายและง่ายต่อการเจริญ
 สมถกรรมฐานให้เจริญไพบูลย์ คือ ทำให้จิตตั้งมั่นในสภาวะธรรมทั้งหลายได้โดยง่าย และเป็นเหตุให้
 พิจารณาธรรมที่ปรากฏเฉพาะได้ชัดเจน ไม่พละมัว และแจ้งในสภาวะธรรมตามลำดับ ซึ่งความรู้
 เหล่านี้เป็นปัญญาชำแรกกิเลสที่เป็นอนุสัยในขันธสันดานให้หมดสิ้น เข้าถึงการบรรลุธรรมในระดับ
 ต่าง ๆ ตามลำดับ และที่สุดเข้าถึงความดับสนิทของเหตุปัจจัย ผลที่บุคคลได้รับคือความสุขของชีวิต
 ที่ปราศจากกิเลส เรียกบุคคลเหล่านี้ว่า พระอรหันต์

ญาณวัตตสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้อธิบายถึง บุคคลผู้สมถกรรมฐานและวิปัสสนา
 กรรมฐาน หรือปฏิบัติธรรมตามอริยมรรคมีองค์ ๘ แล้ว เป็นผู้มีอินทรีย์แก่กล้าบริบูรณ์จนสามารถ
 เข้าถึงการบรรลุธรรม คือ เข้าถึงมรรคญาณ (ธัมมญาณ) ผลญาณแล้ว จะเป็นเหตุปัจจัยให้บุคคลรู้แจ้ง
 แสงตลอดในปฏิจาสมุปบาทองค์ธรรม ๑๑ โดยอาการแห่งอริยสัจ ๔ กล่าวคือ รู้แจ้งว่าธรรมชาติของ
 เหตุปัจจัยแต่ละอย่างในปฏิจาสมุปบาทว่าเป็นทุกข์ รู้ว่าเหตุปัจจัยแต่ละอย่างว่าเป็นสิ่งที่ควรละ
 รู้ความดับของเหตุปัจจัย และรู้วิธีปฏิบัติเพื่อดับออกจากเหตุปัจจัย และรู้วิธีปฏิบัติเพื่อพ้นออกจากเหตุ
 ปัจจัย ตลอดทั้งรู้แจ้งอาการเหตุปัจจัยที่เป็นอดีต ที่ตนรู้แจ้งแล้ว หรือเหตุปัจจัย ที่เป็นอนาคตที่ตนยัง
 ไม่สามารถรู้แจ้ง ปัญญาเหล่านี้เรียกว่า ปัจจเวกขณญาณ (อเนกญาณ) ดังนั้น ปัญญาที่รู้แจ้งองค์ธรรม
 ในปฏิจาสมุปบาทจึงมี ๔๔ อย่าง ซึ่งเรียกว่า ญาณวัตต ๔๔ ซึ่งประกอบด้วยปัญญาที่มีอาการรู้เหตุ
 ปัจจัยแต่ละอย่างดังต่อไปนี้

^{๑๒๐} ศีลที่เป็นกุศล หมายถึงศีลที่ไม่มีโทษ เป็นไปเพื่อความไม่เก้อเจิน ไม่ร้อนใจ, ยถาภูตญาณทัสสนะ
 หมายถึง ตรุณวิปัสสนาคือวิปัสสนาที่ยังอ่อนกำลัง เป็นความรู้ชั่วขณะที่ตัดแยกแยะระหว่างความเป็นปุถุชนกับความเป็น
 อริยบุคคล, นิพพิทา หมายถึง พละวิปัสสนา คือ วิปัสสนาที่มีพลัง, วิราคะ หมายถึง มรรคที่สืบเนื่องจากนิพพิทา ก่อน
 วิมุตติจะเกิดขึ้น - อจ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑/๓.

^{๑๒๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม (ฉบับขยายความ), หน้าที่ ๕๑๕.

ญาณวัตถุ ๔๔ คือ

๑. ความรู้ในชราและมรณะ	๒. ความรู้ในความเกิดแห่งชราและมรณะ
๓. ความรู้ในความดับแห่งชราและมรณะ	๔. ความรู้ในปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งชราและมรณะ
๕. ความรู้ในชาติ	๖. ความรู้ในความเกิดแห่งชาติ
๗. ความรู้ในความดับแห่งชาติ	๘. ความรู้ในปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งชาติ
๙. ความรู้ในภพ	๑๐. ความรู้ในความเกิดแห่งภพ
๑๑. ความรู้ในความดับแห่งภพ	๑๒. ความรู้ในปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งภพ
๑๓. ความรู้ในอุปาทาน	๑๔. ความรู้ในความเกิดแห่งอุปาทาน
๑๕. ความรู้ในความดับแห่งอุปาทาน	๑๖. ความรู้ในปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งอุปาทาน
๑๗. ความรู้ในตัณหา	๑๘. ความรู้ในความเกิดแห่งตัณหา
๑๙. ความรู้ในความดับแห่งตัณหา	๒๐. ความรู้ในปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งตัณหา
๒๑. ความรู้ในเวทนา	๒๒. ความรู้ในความเกิดแห่งเวทนา
๒๓. ความรู้ในแห่งเวทนา	๒๔. ความรู้ในปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งเวทนา
๒๕. ความรู้ในผัสสะ	๒๖. ความรู้ในความเกิดแห่งผัสสะ
๒๗. ความรู้ในความดับแห่งผัสสะ	๒๘. ความรู้ในปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งผัสสะ
๒๙. ความรู้ในสพายตนะ	๓๐. ความรู้ในความเกิดแห่งสพายตนะ
๓๑. ความรู้ในความดับแห่งสพายตนะ	๓๒. ความรู้ในปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งสพายตนะ
๓๓. ความรู้ในนามรูป	๓๔. ความรู้ในความเกิดแห่งนามรูป
๓๕. ความรู้ในความดับแห่งนามรูป	๓๖. ความรู้ในปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งนามรูป
๓๗. ความรู้ในวิญญาน	๓๘. ความรู้ในความเกิดแห่งวิญญาน
๓๙. ความรู้ในความดับแห่งวิญญาน	๔๐. ความรู้ในปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งวิญญาน
๔๑. ความรู้ในสังขารทั้งหลาย	๔๒. ความรู้ในความเกิดแห่งสังขาร
๔๓. ความรู้ในความดับแห่งสังขาร	๔๔. ความรู้ในปฏิบัติที่ให้ถึงความดับแห่งสังขาร ^{๑๒๒}

^{๑๒๒} ชัมมญาณ หมายถึง มัคคญาณ คือ ญาณในอริยมรรค ที่สามารถหยั่งรู้ที่สำเร็จภาวะอริยมุคคผลแต่ละขั้น, อัญญญาณ หมายถึง ปัจเจกขณญาณ คือ ญาณหยั่งรู้ด้วยการมรรคผล กิเลสที่ละได้แล้ว กิเลสที่ยังเหลืออยู่ และนิพพาน เว้นพระอรหันต์ไม่มีการพิจารณากิเลสที่ยังเหลืออยู่ - ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๓/๗๓.

๔.๒.๔ พระสารีบุตรกับการบรรลุธรรมโดยมีปัจจัยสมุปปาทเป็นอารมณ์

ความสามารถทางด้านปัญญาของพระอริยบุคคลแต่ละท่าน ต่อการเข้าถึงการบรรลุธรรม นั้นมีความแตกต่างกัน เพราะอาศัยเหตุปัจจัยฝ่ายเกื้อกูลการบรรลุธรรม ได้แก่ กุศลกรรมทั้งหลายที่ตั้งสมมาในอดีตชาติและปัจจุบันชาติ จะเป็นเหตุปัจจัยให้พระอริยบุคคลสามารถเข้าการบรรลุธรรม

พระสารีบุตรเป็นพระอริยบุคคลรูปหนึ่ง ผู้ได้รับการสรรเสริญว่า มีปัญญาเป็นเลิศ และเป็นอัครสาวกเบื้องขวาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยเป็นกำลังสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา จนได้รับฉายาว่า พระธรรมเสนาบดี โดยพระสารีบุตรเป็นผู้ให้ความอุปการะมากต่อพุทธบริษัทและญาติมิตรทั้งหลาย ตลอดทั้งเป็นผู้สั่งสมเหตุปัจจัยที่เกื้อกูลต่อการบรรลุธรรมมาด้วยดีโดยตลอด

๑. ประวัติพระสารีบุตร

พระสารีบุตรกำเนิดในครอบครัวของพราหมณ์ผู้ร่ำรวยพร้อมไปด้วยโภคทรัพย์ อยู่ในหมู่บ้านอุปติสสคาม ตำบลนาละกะ หรือตำบลนาละนทา เมืองราชคฤห์ บิดาเป็นหัวหน้าหมู่บ้านชื่อ วัณคันทพราหมณ์ มารดาชื่อ นางรูปสารี เมื่อเยาว์วัยบิดามารดาได้ตั้งชื่อให้ว่า อุปติสสะ เพราะเป็นบุตรของหัวหน้าหมู่บ้านอุปติสสคาม อุปติสสะยังมีชื่อที่ชาวบ้านเรียกกันอีกชื่อหนึ่งว่า สารีบุตร เพราะเป็นบุตรของนางรูปสารี อุปติสสะมีพี่น้องประกอบด้วย น้องชาย ๓ คน ชื่อว่า จุนทะ อุปเสนะ และ เรวตะ มีน้องสาว ๓ คน ชื่อว่า จาลา อุปจาลา และสีสุปจาลา ภายหลังได้บวชในพระธรรมวินัยทั้งหมด

อุปติสสะมีเพื่อนสนิท ชื่อว่า โกลิตะ ภายหลังชื่อว่า พระโมคคัลลานะ ทั้งสองเป็นผู้สำเร็จศาสตร์หลายแขนง และมีฐานะทางครอบครัวเสมอกัน จึงไปมาหาสู่กันเป็นประจำและไปเที่ยวด้วยกันอยู่เสมอ ๆ อยู่มาวันหนึ่งทั้งสองกำลังชมมหรสพที่ยอดเขาในเมืองราชคฤห์ เกิดความสลดสังเวชใจขึ้นมา ประารถนาที่จะแสวงหาโมกขธรรม จึงพากันไปบวชในสำนักสัทธชัยปริพาชก และเมื่อเข้าไปอยู่ในสำนักสัทธชัยปริพาชกไม่นาน ทั้งสองก็สามารถปฏิบัติตามคำสอนของสำนักฯ ได้ทั้งหมด จนเป็นเลิศในการปฏิบัติ และได้ลาภ ยศ ตลอดทั้งสักการะทั้งหลายจากสำนักฯ เป็นจำนวนมาก แต่ทั้งสองก็ไม่เห็นสารประโยชน์ของการปฏิบัติในสำนักสัทธชัยปริพาชกนั้นเลย

วันหนึ่งอุปติสสะได้พบกับพระอัสสชิเถระ ซึ่งเป็นพระเถระรูปหนึ่งในกลุ่มของปัญจวัคคีย์ กำลังบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ อุปติสสะเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในความบริบูรณ์ด้วยมรรยาของพระเถระ และได้สนทนากับพระเถระเพียงกาลาเดียว ก็ได้ดวงตาเห็นธรรมบรรลุเป็นพระอริยบุคคลชั้น โสดาบัน อุปติสสะจึงกลับไปบอกข่าวแก่โกลิตะเพื่อนรัก แล้วพากันไปเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พร้อมกับศิษย์ที่เป็นบริวารอีก ๒๕๐ คน ทั้งสองได้รับเอหิภิกขุอุปสมบทจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ณ วัคเวฬุวัน อีก ๑๕ วันต่อมา พระสารีบุตรได้ฟังพระธรรมเทศนาที่พระสัมมาสัม

พุทธเจ้าแสดงแก่ ทิพนขปริพาชกผู้เป็นหลาน ณ ถ้ำสุกกราตา ภูเขาภิษณภูฏ ได้บรรลุลหรรณตามลำดับที่สุดคือเป็นพระอรหันต์

หลังจากพระสารีบุตรบรรลุปะเป็นพระอรหันต์แล้ว ปรากฏเป็นผู้มีปัญญามาก สามารถแสดงธรรมได้เช่นเดียวกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และสามารถโต้ตอบปราบปรามลัทธินอกศาสนาที่คอยคัดค้านหลักธรรมในพระพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงตั้งพระสารีบุตรอยู่ในตำแหน่งพระอัครสาวกเบื้องขวา และเป็นเลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้มีปัญญามาก จากนั้นพระสารีบุตรก็เป็นกำลังสำคัญในการประกาศพระพุทธศาสนา โดยพุทธบริษัทเรียกพระสารีบุตรว่า “พระธรรมเสนาบิ” ซึ่งเป็นคำที่เรียกคู่กันกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้าคือ “พระธรรมราชา” และพระสารีบุตรยังได้ชื่อว่า เป็นผู้อนุเคราะห์แก่เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งพระภิกษุ สามเณร อุบาสก และอุบาสิกาเป็นอย่างดี จากก่อนหน้าพุทธบริษัทไม่เคยเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ก็สามารทำให้เกิดความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาได้ และในกลุ่มที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอยู่แล้ว ก็สามารถทำให้มีความเลื่อมใสในพระพุทธศานามั่นคงยิ่ง ๆ ขึ้นไป โดยอนุเคราะห์เกื้อกูลพุทธบริษัทให้ได้รู้แจ้งในพระสัทธรรมและเข้าถึงความพ้นทุกข์เป็นที่สุด

นอกจากนี้ พระสารีบุตรยังได้ชื่อว่า เป็นผู้มีความกตัญญูต่อผู้มีอุปการะ กล่าวคือ พระสารีบุตรบรรลุลหรรณเป็นพระอริยบุคคลชั้นโสดาบันและบวชในพระพุทธศาสนา เพราะได้ฟังพระธรรมเทศนาจากพระอัสสชิ นับจากนั้นเป็นต้นมา พระสารีบุตรก็นับถือพระอัสสชิเถระเป็นอาจารย์ของท่าน ไม่ว่าพระอัสสชิจะจาริกไปทิศใด พระสารีบุตรก็จะหั้นศีรษะไปทางทิศนั้นและทำความเคารพกราบไหว้เสมอ ๆ และก่อนที่พระสารีบุตรจะปรินิพพานได้โปรดนางรูปสรีผู้เป็นมารดา ให้ตั้งอยู่ในพระอริยบุคคลชั้นโสดาบัน จากนั้น พระสารีบุตรก็ปรินิพพานในบ้านของตนด้วยโรคปักษันทิกาพาธ พี่น้องทั้งหลายได้ฌาปนกิจสรีระของท่านแล้ว ได้เก็บอัฐิไปถวายพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ณ วัดเชตวัน เมืองสาวัตถี โดยพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงโปรดให้สร้างเจดีย์บรรจุอัฐิของพระสารีบุตรไว้ ณ วัดเชตวัน^{๑๒๓}

๒. ปฏิจธสมุปบาทกับการบรรลุลหรรณของพระสารีบุตร

การบรรลุลหรรณของพระสารีบุตรมี ๒ ช่วง คือ ขณะฟังพระสัทธรรมจากพระอัสสชิ แล้วบรรลุลหรรณเป็นพระอริยบุคคลชั้นโสดาบัน และขณะฟังพระสัทธรรมจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แล้วบรรลุลหรรณอย่างต่อเนื่อง เป็นพระอรหันต์ ซึ่งรายละเอียดการบรรลุลหรรณแต่ละอย่างปรากฏตามอรรถาธิบายต่อไปนี้

๑) ปฏิจธสมุปบาทกับการบรรลุลหรรณโสดาปัตติมรรคของพระสารีบุตร อุปติสสะสามารถ

^{๑๒๓} วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐-๖๓/๖๓-๖๕, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๐๑-๒๐๖/๔๒๕-๔๘๓.

บรรลุลหรรณเป็นพระโสดาบัน สามารถละความเห็นผิดได้โดยเด็ดขาด เพราะได้ฟังพระธรรมเทศนาจากพระอัสสชิซึ่งตรัสสั้นๆ เพียง ๒ คาถา ความว่า ธรรมเหล่าใดเกิดขึ้นแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และความดับของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีปกติตรัสอย่างนี้^{๑๒๔}

อุปติสสะได้ฟังพระสัทธรรมจากพระอัสสชิที่กล่าวถึงปฏิจจสมุปบาทเพียงคาถาเดียวความว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้น สิ่งนั้นล้วนดับไปเป็นธรรมดา ขณะที่พระอัสสชิกล่าวคาถาบทแรกจบ โดยยังไม่ทันขึ้นคาถาบทที่สอง ฝ่ายอุปติสสะเมื่อได้ฟังพระสัทธรรมคาถาบทแรก ก็โยนิโสมนสิการ โดยแยกคายคล้อยไปตามพระสัทธรรม เป็นเหตุให้ปัญญาเจริญไปพลุลย์แก่กล้าไปตามลำดับ สามารถรู้แจ้งในปฏิจจสมุปบาททั้งฝ่ายเกิดและฝ่ายดับว่า สภาวะธรรมทั้งหลายที่อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้นนั้นเป็นอย่างไร รู้ว่าเหตุปัจจัยทั้งหลายเหล่านั้นมีอิทธิพลต่อผลธรรมที่จะเกิดขึ้นเป็นอย่างไร ผลธรรมที่จะได้รับนั้นเป็นอย่างไร รู้วิธีออกจากเหตุปัจจัยของผลธรรมทั้งหลายว่า ควรจะปฏิบัติอย่างไร เมื่อปัญญารู้แจ้งแทงตลอดในปฏิจจสมุปบาททั้งฝ่ายเกิดฝ่ายดับว่า รูปและนามทั้งหลายล้วนอาศัยปัจจัยธรรมเกิดขึ้น และปัจจัยทั้งหลายเหล่านั้นมีธรรมชาติที่เหมือนกันก็คือ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป หาตัวตนมิได้ เมื่อปัญญารู้แจ้งสภาวะธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริงเช่นนี้แล้ว จิตของอุปติสสะจึงละลายได้ ถอนความเห็นผิด และความยึดมั่นถือมั่นทั้งหลาย (ลักขายทิฏฐิ) ได้เด็ดขาด โดยกิเลสทั้งหลายไม่หวนกลับมากำเริบในใจอีกต่อไป เรียกว่า โสดาปัตติมรรค ส่วนผลที่ได้รับจากการบรรลุลหรรณแล้ว เรียกว่า โสดาปัตติผล หรือเรียกว่า พระโสดาบัน^{๑๒๕}

๒) ปฏิจจสมุปบาทกับการบรรลุลหรรณของพระสารีบุตร เมื่ออุปติสสะบรรลุลหรรณเป็นพระโสดาบันแล้ว ได้เข้ามาบวชในบวรพระพุทธศาสนา มีนามว่า พระสารีบุตร และอีก ๑๕ วันต่อมา พระสารีบุตรได้ติดตามพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จไปประทับที่ภูเขาคิชฌกูฏ ใกล้กรุงราชคฤห์ วันหนึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงพระธรรมเทศนา เวทนาปริคคหสูตรให้แก่ภิกษุทั้งหลาย ผู้เป็นหลานของพระสารีบุตร ซึ่งมีความเชื่อว่า สรรพสิ่งในโลกนี้ล้วนขาดสูญ^{๑๒๖} พระสัมมาสัมพุทธเจ้าประสงค์จะให้ภิกษุทั้งหลายถอนจากความเห็นผิด จึงแสดงพระธรรมเทศนา รูปกรรมฐาน และอรูปกรรมฐานแก่ภิกษุทั้งหลาย และได้อธิบายรูปวิปัสสนากรรมฐาน ความว่า

ร่างกายของมนุษย์นั้นเกิดจากมหาภูตรูป ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ โดยมีมารดาเป็นผู้ให้กำเนิด และเจริญเติบโตด้วยข้าวและขนมต่าง ๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง แดกสลาย กระจัดกระจายไปเป็นธรรมดา และควรพิจารณาร่างกายนี้ว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ว่างเปล่า ไม่มีตัวตน จะละคลายความเชื่อใจในตัณหาทั้งหลายในร่างกายนี้ได้ และไม่อยู่ภายใต้อำนาจของ

^{๑๒๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๖๐/๗๓, พ.อุ.ป. (ไทย) ๓๒/๒๘๖/๔๕-๔๖.

^{๑๒๕} พ.เถร.อ. (ไทย) ๕๓/๒๔๒.

^{๑๒๖} ม.ม.อ. (ไทย) ๒๐/๔๘๑.

ร่างกายนี้

ต่อจากนั้นได้แสดงอรูปวิปัสสนากรรมฐาน โดยอธิบายถึงธรรมชาติของเวทนาเป็นอย่างไร กระบวนการทำงานของเวทนาเป็นอย่างไร ความว่า

เวทนา หรือการเสวยอารมณ์ มี ๓ อย่าง ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา (เฉย ๆ) ขณะใดเสวยสุขเวทนาอยู่ ขณะนั้นจะไม่เสวยทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา ขณะใดเสวยทุกขเวทนา ขณะนั้นก็จะไม่เสวยสุขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา และขณะใดเสวยอทุกขมสุขเวทนา อยู่ ขณะนั้นก็จะไม่เสวยสุขเวทนา และทุกขเวทนา เพราะเวทนาทั้ง ๓ อย่างเหล่านี้ มีความแตกต่างกัน โดยเวทนาแต่ละอย่างมีลักษณะเฉพาะตน ๆ และเวทนาเหล่านี้ล้วนถูกปัจจัยปรุงแต่ง หรือ อาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้น ไม่เที่ยง มีความเสื่อมสลายไปเป็นธรรมดา^{๑๒๗}

ในขณะนั้น พระสารีบุตรกำลังยืนถวายพัดแด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าอยู่ ได้น้อมจิตโยนิโสมนสิการไปตามพระธรรมเทศนา วิปัสสนาญาณได้เจริญไปบุคลลตามลำดับ ประกอบกับความสามารถเฉพาะตนที่สามารถเข้าออกฌานสมาบัติอยู่เป็นปกติอยู่แล้ว จึงรู้แจ้งญาณ ๖๗ ประการ ที่ปรากฏในฌานสมาบัติของตนตามลำดับ ซึ่งพระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายว่า ขณะที่พระสารีบุตรกำลังเข้าออกจากฌานสมาบัติอยู่นั้น ท่านรู้แจ้งสภาวะธรรมแต่ละอย่างภายในฌานสมาบัติของตนว่า วิตกมีการขกจิตเป็นลักษณะ วิจารณ์การเคล้าคลึงอารมณ์ ปีติมีความซาบซ่าน สุขมีความสำราญ เอกัคคตจิตมีความไม่ฟุ้งซ่าน ผัสสะมีความถูกต้อง เวทนามีการเสวยอารมณ์ สัญญามีการจำได้ในอารมณ์ เจตนามีความจงใจ วิญญาณมีความรู้แจ้งในอารมณ์ ฉันทะมีความประสงค์ที่จะเป็น อธิโมกข์มีความน้อมไปในความเชื่อ วิริยะมีการประคองจิตไว้ สติมีการปรากฏ อุเบกขามีความเป็นกลาง มนสิการมีการใส่ใจด้วยความยินดี เป็นต้น และรู้แจ้งแทงตลอดในความเกิด ความตั้งอยู่ และความดับไป โดยกำหนดรู้วัตถุและอารมณ์โดยความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน เมื่อพระสารีบุตรนึกถึงความเกิดขึ้นของธรรมทั้งหลายความเกิดขึ้นย่อมปรากฏ เมื่อนึกถึงความตั้งอยู่ ความตั้งอยู่ก็ปรากฏ ความเมื่อนึกถึงความดับ ความดับก็ปรากฏ เมื่อได้รู้แจ้งสภาวะธรรมทั้งหลายโดยความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน ทั้งความเกิด ความตั้งอยู่ และความดับไปแล้ว กิเลสและอารมณ์ทั้งหลายก็ไม่สามารถอาศัยรูปและนามทั้งหลายเกิดขึ้นได้ เพราะอำนาจของการข่มไว้ได้ด้วยอำนาจของฌานสมาธิ (วิกขัมภนปหาน) และอำนาจของวิปัสสนาญาณที่สามารถตัดขาดจากกิเลสได้โดยเด็ดขาด (สมุจเฉตปหาน) สติที่มีความบริบูรณ์สามารถออกจากฌานแล้วรู้แจ้งในรูปฌานและอรูปฌาน ด้วยอำนาจของสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน รู้แจ้งอริยสัจ ๔ ด้วยมรรคญาณ อาสวะทั้งหลายก็สิ้นไป พระสารีบุตรบรรลुธรรม

^{๑๒๗} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๐๕/๒๔๓, ส.นิ. อ. (ไทย) ๒๖/๑๗๑-๑๗๓.

ขณะเข้านิโรธสมบัติ โดยการนำเอาสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมเจริญควบคู่กันไป ขณะเข้าออกนิโรธสมบัติก็บรรลุดุสสทาคามิมรรค อนาคามิ มรรค และอรหัตตมรรคอย่างต่อเนื่อง และออกจากนิโรธสมบัติก็บรรลุดุสสทาคามิมรรค^{๑๒๘}

๓. เหตุปัจจัยที่เกื้อกูลต่อการบรรลุธรรม

พระสารีบุตรเป็นผู้สั่งสมบารมีมาตั้งแต่กัปนี้ย้อนหลังกลับไปอดีตกาลหนึ่งอสงไขยแสนกัปป์ ในสมัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่า อโนมทัสสี ในช่วงนั้นพระสารีบุตรเกิดในตระกูลพราหมณ์มหาศาล ชื่อว่า สรทมานพ ได้ตั้งความปรารถนาจะเป็นอัครสาวกของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ในอนาคต อโนมทัสสีสัมมาสัมพุทธเจ้าได้พยากรณ์ว่า ความปรารถนาของสรทมานพจะสำเร็จผล และจะได้เป็นอัครสาวกของพระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้า ชื่อว่า พระสารีบุตร และเป็นเลิศกว่าภิกษุทั้งหลายของผู้มีปัญญา นับตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา สรทมานพก็ได้สั่งสมบารมีมาโดยตลอดทั้งการให้ทาน ศีล สมาธิ ปัญญา ฯลฯ ในชาติสุดท้าย ท่านเกิดอยู่ในตระกูลพราหมณ์ ชื่อว่า อุปติสสะ หรือสารีบุตร ขณะที่พราหมณ์ก่อนมาบวชในพระพุทธศาสนานั้น ศีลของท่านนั้นบริสุทธิ์และบริบูรณ์มาโดยตลอด ท่านมีความสามารถเชี่ยวชาญในสมถกรรมฐาน ทั้งรูปฌาน อรูปฌาน และอภิปัญญา ๕ บริวารของท่านก็มีความสามารถเช่นเดียวกันกับท่าน ด้วยบุญญาธิการทั้งหลายที่สั่งสมมาอย่างบริบูรณ์แล้ว เมื่ออุปติสสะได้ฟังพระสัทธรรมจากพระอัสสชิแนะนำเรื่องเหตุปัจจัยที่อาศัยซึ่งกันและกันแม้เพียงเล็กน้อยเท่านั้น โดยไม่ต้องขยายความใด ๆ ทั้งสิ้น แต่ตรัสธรรมที่เป็นแก่นแท้ และเป็นหัวใจของพระสัทธรรมเท่านั้น ก็สามารถบรรลุโสดาปัตติมรรคได้ ต่อมา เมื่อได้ฟังพระสัทธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็สามารถบรรลุอรหัตตมรรคสำเร็จเป็นพระอรหันต์ได้อย่างง่ายดาย^{๑๒๙}

๔.๓ สรุป

ปฏิเสธสมุปบาทเป็นหลักธรรมสำคัญที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงเกี่ยวกับกฎธรรมชาติ หรือหลักความจริงที่มีอยู่ตามกฎธรรมชาติ ที่ไม่มีใครสร้างหรือดลบันดาลขึ้น หากแต่มีอยู่ตามธรรมชาติอย่างแท้จริง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงค้นพบกฎธรรมชาตินี้แล้วได้ทรงนำมาประกาศแก่ชาวโลกให้รู้ตาม

เมื่อกล่าวโดยสรุปคือ การทำลายพวกกิเลสวัฏ อันได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน เมื่อกิเลสวัฏถูกทำลาย กรรมวัฏและวิปากวัฏ ก็ถูกทำลายไปโดยอัตโนมัติ เหมือนคนถอดหัวรถจักรออกแล้ว

^{๑๒๘} สรุปสาระจาก ม.อ.อ. (ไทย) ๒๒/๒๐๕-๒๑๑.

^{๑๒๙} สรุปสาระจาก ข.อป. (ไทย) ๓๒/๑๔๑-๓๗๕/๒๖-๕๘, ข.อป.อ. (ไทย) ๗๐/๔๒๕-๔๘๓.

รถไฟทั้งขบวนก็เดินไม่ได้อีกฉะนั้น ดังนั้น ผู้บรรลอรหัตต์เป็นพระอรหันต์จึงเกิดญาณขึ้น รู้ด้วยตนเองว่า ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย ภพใหม่มิได้มีอีกต่อไป จึงได้ชื่อว่า ปุณฺณ □ ปาปปหิโน มีบุญและบาปอันละได้แล้ว การกระทำของท่านหลังจากเป็นพระอรหันต์แล้ว จึงไม่เรียกว่าเป็นกรรม แต่เรียกว่า กิริยาจิตต์ คือ สักแต่ว่าเป็นกิริยา

จากปฏิจสุมุปปาทที่ได้กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า ต้นตอแห่งความทุกข์(ทุกข์สมุทัย) อยู่ที่ความไม่รู้แจ้งเห็นจริง(อวิชชา) นั่นเอง เพราะความไม่รู้แจ้งเห็นจริงนี้ ได้ก่อให้เกิดความเข้าใจผิดและความหลงผิดด้วยประการต่างๆ จนกระทั่งมาลงเอยที่ความทุกข์ทรมานในที่สุด

การทำลายอวิชชา โดยการทำความรู้แจ้งเห็นจริง(วิชชา) ให้เกิดขึ้น จะเป็นหนทางให้สามารถทำลายความเข้าใจผิดหลงผิดนั้นได้ กระทั่งสามารถทำลายความทุกข์ได้ในที่สุด เพื่อจะทำให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริงบังเกิดขึ้น ก็จะต้องปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ ๘ แล้ว ในที่สุดก็จะพบความรู้แจ้งเห็นจริง คือ นิพพาน

การศึกษาพบว่า ปฏิจสุมุปปาท ทำให้ได้เห็นภาพรวมของวงจรสังสารวัฏ และจะเห็นภาพรวมของวิปัสสนาภูมิทั้งหมดว่า ที่แท้จริงแล้วก็รวมลงในปฏิจสุมุปปาทนี้เอง ปฏิจสุมุปปาทจึงถือเป็นหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา และเป็นสิ่งที่เราควรศึกษาด้วยการเจริญ วิปัสสนา เพื่อให้รู้เห็นและเข้าใจวงจรนี้อย่างแท้